

TALLINNA ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE INSTITUUT
KIRJANDUSTEADUS

Tõnu Vilu

EESTI LUGEMISSELTSID 19. SAJANDI LÕPUS JA 20. SAJANDI ALGUSES

MAGISTRITÖÖ

Juhendaja: PhD Ave Mattheus

Tallinn 2019

Olen koostanud lõputöö iseseisvalt. Kõik selle kirjutamisel kasutatud teiste autorite tööd, põhimõttelised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on viidatud.

/Allkiri/

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	5
1. ÜLDPOLIITILINE TAUST.....	11
1.1. Põhjasõjast venestamiseni.....	11
1.2. 20. sajandi esimene veerand.....	16
2. LUGEMISHARJUMUSE KUJUNDAJAD.....	18
2.1. Eestlaste lugemisoskusest varasematel sjanditel.....	18
2.2. Kirjaoskus 19. sajandil.....	19
2.3. Kirik.....	20
2.3.1. Piibliseltsid.....	24
2.3.2. Vennastekogudused.....	26
2.4. Koolid.....	27
2.5. Ajakirjandus kui meedium.....	29
3. KIRJASTAMINE, TRÜKKIMINE JA RAAMATUKAUBANDUS.....	35
3.1. Trükkalid-kirjastajad.....	35
3.2. Raamatukaubandus.....	36
3.3. Tsensuur.....	37
4. ÜLDINE SELTSITEGEVUS.....	41
4.1. Eesti seltsid.....	42
4.2. Lugemiskultuuri soodustavad teaduslikud seltsid.....	44
4.2.1. Haridusseltsid.....	47
4.2.2. Karskusseltsid.....	47
5. LUGEMISSELTSID, LUGEMISRINGID JA RAAMATUKOGUSELTSID.....	49
5.1. Lugemisseltside algusaeg Balti kubermangudes.....	50
5.2. Lugemisseltsilised vormid.....	54
5.3. Eesti rahvuslike lugemisseltside teke.....	56
5.4. 1905. aasta järgsed sotsiaaldemokraatlikest ideedest mõjutatud lugemiringid.....	66

KOKKUVÕTE.....	70
KASUTATUD KIRJANDUS.....	74
SUMMARY.....	81
LISAD	

SISSEJUHATUS

Oma magistritöös uurin Eesti lugemisseltside teket. Kuni 19. sajandi keskpaigani ei olnud eestlastel oma rahvuslikke seltsi, ühiskondlik, kultuuriline ja hariduslik ühistegevus toimus kirikutes ja koolides, mis olid baltisakslaste juhtida. Baltisakslastel oli seltsitegevus hoogustunud juba 18. sajandi teisel poolel, mil valgustusajastule iseloomulikest klubilistest ringkondadest arenesid välja erinevad seltsid, kaasa arvatud lugemisseltsid. Üks tuntumaid baltisakslaste lugemisseltse tänase Eesti alal oli August Wilhelm Hupeli lugemisselts Põltsamaal, mis tegutses 1770. aastate algusest kuni 1799. aastani. Lugemisseltsid olid esimesed demokraatlikul põhimõttel tegutsevad rahvaalgatuslikud ühiskondlikud grupid, mis baltisaksa ringkondades moodustusid haritlastest (literaadid, pastorid, arstid jt) ja aadlikest. Lugemisseltsides tegelesid seltsi liikmed ühisel jõul raamatute ostmisega ja nende laenutamise üksteisele, kuna esialgu olid raamatud kallid ja nende kättesaadavus piiratud.

Rahvuslikul ärkamisajal hakkasid ka eestlased ja lätlased baltisakslaste eeskujul lugemisseltse ja lugemisringe asutama. Esimestest Eesti lugemisseltsidest on andmeid vanemast perioodikast alates 19. sajandi teisest poolest ja need asusid peamiselt Tartu, Pärnu ja Viljandi piirkonnas.

Käesoleva magistritöö eesmärk on tuua laiema avalikkuse ette 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse eesti lugemisseltse puudutatav allikmaterjal, tutvustada varasemate Eesti lugemisseltside tekke ja kujunemise asjaolusid, avada nende tegevust soodustavaid ja takistavaid ühiskondlikke, kultuurilisi ja hariduslikke tegureid. Samuti arutleda selle üle, milliseid mõjutusi ja kellelt/millelt said Eesti lugemisseltsid ning mis mõju nad ise avaldasid hilisematele lugemiskultuuriga seotud institutsioonidele, rahvaraamatukogudele. Niipalju kui materjal seda võimaldab, tuuakse ka välja esimeste Eesti lugemisseltside asutajad, tegevus, kogud jms.

Mõtte Eesti lugemisseltside arenguloo uurimisest tekkis mul isiklikust huvist vanema eesti kirjandusloo ja Eesti raamatuloo vastu, samuti alalisest tegevusest vanaraamatu valdkonnas – mul on suur raamatukogu, millest poole moodustab vanatrükiste osa. Kogu vanim trükis on pärit 1572. aastast, vanim eestikeelne 1721. aastast, neile lisaks käsikirjad, vanemad perioodilised väljaanded ja pisitrükised Eestist ja mujalt Euroopast, mis on kirjeldatud Wilholmi Raamatukogu kodulehe kaudu ligipääsetavas kataloogis (www.wilholmiraamatukogu.com).

Lugemisseltside ajaloo uurimine rikastab eesti kirjandus- ja raamatulugu ning aitab vastata mõningatele küsimustele, mis seni vastamata on: miks on neist vähe kirjalikke allikaid ja mida nende väheste allikmaterjalide põhjal lugemisseltside olemasolu kohta järeldada võib? Eesti raamatukogunduse ajalugu käsitlevates uurimustes on rahvaraamatukogude teket käsitletud peamiselt esimeste raamatukoguseltside valguses, kuid samal ajal tegutsenud lugemisringid ja lugemisseltsid on jäänud tahaplaanile. See tekitas küsimuse: kas raamatukogud ja lugemisseltsid kulgesid omaette või oli neil tugev seos? Kui jah, siis milline? Uurimuskirjanduses ja allikmaterjalides märkasin, et nii mõnigi kord kasutatakse nimetusi lugemisselts, lugemisring, lugemislaua ja raamatukoguselts läbiseigi, mis ei lihtsusta teema käsitlemist. Käesolev uurimustöö püüab selgusele jõuda, kas tegu on sarnaste nähtustega või esineb neis põhimõttelisi erinevusi. Uurimuskirjanduses esineb ka nimetus ühislugemine, mida kasutatakse sageli piibliseltside või vennastekogudusliikumise tegevusest rääkides. Kas ja kuidas saab seda mõistet kasutada lugemisseltside tegevusest rääkides, püüab töö samuti mõtestada.

Eesti lugemisseltside uurimisel tuleb selgema pildi saamiseks tähelepanu pöörata mängu- ja lauluseltsidele ning erialaseltsidele, kus toimus ühiselt lugemisvara hankimine ja laenutamine. Näiteks võib tuua põllumeesteseltsid, mille eesmärk oli koondada ühiste huvidega talupidajad kaitsma oma huve riiklike institutsioonide ees ning edendada põllumajandust. Riiklike põllumajandusregulatsioonide ja talumajandusuuenduste kohta käiv informatsioon oli kättesaadav peamiselt kirjanduse ja perioodika (ajalehed, ajakirjad, regulaarsed tsirkulaarid) kaudu, mis tõi kaasa vajaduse sellega tutvuda. Esmalt tutvustati seltsides asjakohast kirjavara ning seejärel anti liikmetele võimalus seda ühiselt tellida.

Tähtsat osa Eesti lugemisseltside kujunemisel etendasid ka piibliseltsid, mis tegutsesid baltisakslaste juhtimise all, kuid milles puudusid osalemiseks seisuslikud piirid. Liikmeteks olid baltisakslased või mõned kõrgelt haritud eestlastest pastorid, kes said oma hariduse tõttu ühiskonna sotsiaalsel redelil ülespoole liikuda. Piibliseltsid olid mõeldud maarahva usuliseks kasvatamiseks usulise kirjanduse kättesaadavuse soodustamise läbi – maarahvale jagati tasuta või odavalt vaimulike raamatuid. Töös antakse ülevaade olulisematest seltsidest, mis soodustasid eesti lugemisseltside teket.

Magistritöökseks tuli esmalt kokku koondada teemakohane uurimuskirjandus, et saada ülevaade sellest, mida varasematest Eesti lugemisseltsidest üldse on uuritud. Alustuseks kogusin nende autorite teosed ja artiklid, kes on tuntumad lugemisseltside ajaloo alal ning selgus, et lugemisseltside kohta omaette koguteost polegi ilmunud. Kõige põhjalikumalt on aga lugemisseltside kujunemisest kirjutanud Indrek Jürjo, kelle artiklid ja ettekanded on

koondatud teosesse „Ideed ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.-19. sajandil” (2011). Ta on kirjutanud peamiselt baltisaksa lugemisseltsidest kuni 19. sajandi esimese veerandini, samuti uurinud baltisaksa akadeemilisi ühinguid, mis soodustasid mh ka eesti lugemisseltside teket. Jürjo artiklitest saab hea ülevaate esimeste lugemisseltside struktuurist ja mõjutustest, mis aitasid mul sõnastada uurimisküsimusi ka eesti lugemisseltside tegevuse kohta.

Eesti lugemisseltside kujunemisest alates ärkamisajast kuni Eesti iseseisvuseni 1918. aastal on andmeid leida kirjandus- ja kultuuriloolistes väljaannetes, kuid esimeste Eesti lugemisseltside tegevus tuuakse neis välja seoses mõne teise temaatikaga; mainitakse peamiselt nende olemasolu, tegevuse aega ja kohta teiste rahvuslike seltside seas, kuid nende struktuur ja tegevus on jäetud põhjalikumalt kirjeldamata. Raamatukogundusloolisi mahukaid uurimusi ilmus juba 1930. aastatel Richard Antikult, kelle uurimused on koondatud Eesti Kirjandusmuuseumilt 2001. aastal ilmunud monograafiasse „Raamatu valgusel”. Samast kümnendist pärineb ka Daniel Palgi toimetatud koguteos „Raamatu osa Eesti arengus” (1935). Neis uurimustes kirjeldatakse raamatukogude arenguprotsessidele lisaks ka Eesti üldist raamatulugu. Kaasaegsed põhjalikud raamatukogundusajaloo väljaanded on kahes osas avaldanud Hilse Hamburg: „Eesti bibliograafia ajalugu 19. sajandi lõpuni” (1986) ja „Eesti bibliograafia ajalugu 1901-1917” (2001). Eesti Rahvusraamatukogult ilmuvad kirjandus- ja raamatuloolised publikatsioonid pidevalt. Kirjandusloolised uurimused kirjeldavad rohkem lugemiskultuuri, nii individuaalset kui kollektiivset, lugemisseltside struktuuri põhjalikumalt laskumata. Eestlaste lugemiskultuurist ja lugemisharjumustest on ilmunud Uno Liivaku koguteos „Eesti raamatu lugu” (1995) ja Kaja Noodla artikkel „Eesti raamatu lugeja XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul” (1986).

Järgmiseks tuli uurimisandmeid koondada kirjandus- ja kultuuriloolistest väljaannetest, mis puudutavad kultuuri arengut üldiselt. Märkimisväärne Eesti kultuuri ja ühiskonna arengut käsitlev koguteos on Ilmar Talve „Eesti kultuurilugu: Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni” (2005). Mart Laari „Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad” (2005) võimaldas heita pilku rahvusliku ärkamise protsessi, selle juhtfiguuride tegevusse ja toonasesse ühiskondlikku ellu laiemalt. Toomas Karjahärm on kokkuvõtvalt kirjutanud Vene Keisririigi poliitikast, kus käsitleb kõiki eluvaldkondi s.h. kultuurilugu ja impeeriumi rahvaste hariduslikku arengut teoses: „Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad” (2012), ühtlasi annab ta hinnanguid samal teemal kirjutanud teiste tuntud ajaloolaste historiograafiatele. Seltsitegevuse tekkimisest on äsja ilmunud Jüri Uljase teos „Eesti seltside 100 aastat” (2018).

Piibliseltside ajaloost saab hea ülevaate Toomas Pauli mahukast monograafiast „Eesti piiblitõlke ajalugu” (1999) ja Vello Paatsi artiklist „Piibliseltsid Eesti kultuuri arengus 19. sajandi teisel poolel”, mis on ilmunud Kirjandusmuuseumi EKLA aastaraamatus nr 7 „Kultuuripärand kirjandusloos: Artikleid ja uurimusi“ 2008-2014 (2014). 20. sajandi alguse sotsiaaldemokraatlike lugemisringide tegevuse kirjeldamiseks keeruliste poliitiliste sündmuste taustal olen lugenud ka autobiograafilist teost Hans Kruusilt „Ajaratta uutes ringides. Mälestusi 1907-1917” (1979). Nii muutusid lugemisseltside taustalood kiht-kihilt avaramaks ja tekkis arusaam, millistes ühiskondlikes tingimustes eesti lugemisseltsid kujunesid.

Seejärel hakkasin otsima arhiiviallikaid ja ka siin selgus, et varasemate eesti seltside arhiiviallikate hulgas oli eesti lugemisseltside kohta materjali väga vähe, digitaalsed andmebaasid viitasid vaid üksikute allikate olemasolule Eesti Ajaloo Arhiivis, Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis, Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu Baltika osakonnas ja SA Pärnumaa Muuseumis. Ka Indrek Jürjo on märkinud, et suur osa algsete lugemisseltside tegevusest on tarvis allikate nappuse tõttu rekonstrueerida. Näiteks, kui seltsi kohta on teada vaid nimi ja tegevuskoht, siis arvatavad ülesanded ja struktuur rekonstrueeritakse teiste seltside olemasolevate põhikirjade toel. Kui puuduvad allikad lugemisseltside raamatuvalikutest, saab nende lugemisvarast aimu perioodikaväljaannete kaudu jne. Sarnast rekonstrueerimise meetodit on kasutatud ka siinses töös.

Üldse on lugemisseltside tegevusest säilinud allikaid (seltside dokumentatsioon, kirjavahetus) kuni 20. sajandini enamjaolt võimalik leida baltisaksa kihistusest, mis ei kuulu käesoleva magistritöö fookusesse, küll aga on need abiks varasemate mõjutuste tuvastamisel eesti lugemisseltside tegevusele. Arhiiviallikatena olid leitavad üksikud eesti lugemisseltside põhikirjad ja lugemisseltsidega seonduvate institutsioonide materjalid, sinodiprotokollid, seltsitegevusajade talituse meetrika. Käesoleva uurimistö jaoks on läbi vaadatud Eesti Ajalooarhiivi allikad, siseministeriumi seltsiasjade allfond, tsensuuriameti fond, Eesti AÕK Rakvere koguduse fond.

Allikapõhised materjalid (põhikirjad, statuudid, aruanded, pisitrükised, protokollid) ja perioodika (ajalehed, ajakirjad, kalendrid) olid kättesaadavad viidetena või digiteerituna Eesti Ajalooarhiivi AIS ja SAAGA andmebaaside vahendusel. Koopiaid käesoleva uurimistö jaoks hankinud ka Eesti Rahvusarhiivi VAU keskkonna vahendusel. Samuti olen viiteid huvipakkuvatele materjalidele leidnud teadusraamatukogude kataloogiportaali ESTER ja muuseumite ühtse andmebaasi MUIS vahendusel. Eesti Kirjandusmuuseumi repositooriumi digiteeritud materjal oli kättesaadav andmebaasis KIVIKE. Allikmaterjalide leiduvus ei ole

andmebaasides lõplik, näiteks lisandus viide Pärnu Saksa Lugemisühingu kataloogile andmebaasi MUIS käesoleva magistritöö kirjutamise ajal.

Väga oluliseks infoallikaks Eesti lugemisseltside kohta olid aga 19. sajandi teise poole perioodikaväljaanded. Töö jaoks tutvusin ajalehtede „Olewik”, „Postimees“, „Sakala” jmt aastakäikudega ajavahemikus 1870-1916. Neis perioodikaväljaannetes ei kirjutatud veel ühistegevusest kindlates terminites, sarnaste tegevustega ühistegevusi nimetati kord lugemisseltsiks, lugemisringiks, raamatukoguseltsiks, lugemisühisuseks jne.

Andmete kogumisel lähtusin kvalitatiiivsest andmekogumismeetodist. Et saada lugemisseltsidest informatsiooni, tuli kokku koguda digitaalsete andmebaaside ja enda isikliku raamatukogu kataloogide ning eksemplaride *de visu* vaatluse põhjal uurimuskirjandus ja allikad. Need tuli omakorda kategoriseerida: allikad ja uurimused lugemisseltsidest ja uurimusematerjal lugemisseltside ajastu üldise kultuuriloolise konteksti kohta 19. sajandil ja 20. sajandi alguses. Seejärel sõnastasin uurimusküsimused: kuidas teostus seltsitegevus ühiskonnas, mismoodi transformeerusid ideed ja lugemisseltside vormid, milles seisnesid lugejate ja seltsiliikmete vajadused, milliseid ühislugemise vorme Eesti ühiskonnas 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses esines, millised olid eestlaste lugemisharjumused vaadeldaval perioodil. Lõpuks koondasin kronoloogilisse järjekorda info, mis mul õnnestus erinevate Eesti lugemisseltside kohta koguda.

Töö koosneb kuuest osast. Esimeses peatükis antakse ülevaade uuritava perioodi ajaloolisest taustast ja ühiskondlikest protsessidest: poliitiline-, majanduslik- ja kultuuriline olukord Vene Keisririigi Balti kubermangudes Eesti- ja Liivimaaal.

Teine osa on kirjutatud eestlaste lugemisharjumuse kujundajatest, milleks olid kirikud ja kiriklikud liikumised, koolid ja ajakirjandus. Samuti antakse selles peatükis ülevaade eestlaste lugemis- ja kirjaoskuse kujunemisest.

Kolmas osa räägib trükiteodangust ja selle levitamisest ning tsensuurist, mis neid kaht väga tugevasti mõjutas.

Töö neljandas osas käsitletakse üldise seltsitegevuse arenguid ja tuuakse välja lugemiskultuuri edendamise tegelenud suuremad akadeemilised seltsid, mis olid rahvaseltsidele nõuandvas rollis. Paljudest eestlaste kirikute laulukooridest kasvasid välja laulu ja mängu seltsid, ühislugemuslikest tegevustest ja raamatuhuvilistest lugemisseltsid.

Töö viies osa tegeleb lugemisseltsidega. Esmalt antakse lühike kirjeldus baltisaksa lugemisseltside tekkest Baltimaadel, mille hulgas kerkis esile Hupeli lugemisselts Põltsamaal. Seejärel arutletakse selle üle, milliseid lugemisega seotud ühistegevuse vorme eestlaste hulgas esines ning lõpuks antakse kronoloogiline loend teadaolevatest eesti lugemisseltsidest 19.

sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Seni säilinud põhikirjade kaudu on võimalik välja tuua baltisaksa ja eesti lugemisseltside struktuuri sarnasusi ja erinevusi. Kuna arhiiviallikad on eesti lugemisseltside osas puudulikud, on kõige rohkem infot saadud perioodikaväljaannetest. Põhikirjadest ja ajalehtedest saadud info kombineerimisel kujunenes lõpuks arusaam, mida ja kuidas lugemisseltsides loeti ja millist kirjandust laenutati, millega lugemisseltsides veel tegeleti ja mis lugemisseltsidest hiljem edasi sai.

Kokkuvõtte resümeerib töö tulemused. Tööle on lisatud mitmeid töös mainimist leidvad allikate ja ajaleheväljavõtteid.

1. ÜLDPOLIITILINE TAUST

1.1. Põhjasõjast venestamiseni

Eesti- ja Liivimaa olid Põhjasõja (1700-1720) lõpust kuni 1918. aastani Venemaa Baltikumi provintsid: Põhja-Eesti oli Eestimaa kubermang, keskusega Tallinn, Saaremaa ning Lõuna-Eesti Liivimaa kubermang, keskusega Riia ja 1795. aastast Kuramaa, keskusega Miirov. Peterburist lähtuva keisrivõimu haldajaks oli Baltimaade aadelkond, kes valitses erioiguste alusel. Eestlased olid niisiis koloniaalvõimu valitsemise all, kus ühelt poolt valitses neid Vene impeerium ja teiselt poolt baltisaksa aadelkond.

Baltimail kujunes 18. sajandiks välja Saksamaast eraldi baltisaksa kultuuriline areaal. Baltisakslased lähtusid oma kultuuris ja hariduses emamaa Saksamaa eeskujust, kuid Saksamaa oli Baltikumi vastu juba 18. sajandil huvi kaotanud, pidades seda piirkonda Venemaa keisririigi provintsi ja sealseid sakslasi keisririigi alamateks. Vene impeeriumi Läänemere provintside rahvastik oli välja kujunenud seisuste ja keeleliste tunnuste alusel: immatrikuleeritud¹ balti aadel ehk sakslased (*Deutsche*) ja mittesakslased ehk eesti/läti keelt kõnelev rahvas (*Undeutsche*), maarahvas, põlisrahvas, talupoegkond. Kõige selgemini eristas sakslasi ja mittesakslasi keel, mis langes kokku seisusliku erinevusega. 19. sajandi keskpaigas hakkasid baltisakslased nimetama end baltlasteks (*Balten*).

¹Eestimaa ja Liivimaa rüütelkonna aadlimatrikel, kuhu kanti kõik rüütelseisusest isikud, moodustas rüütelkonna liikmete registri.

„Eestis elas üks rahvas, kelle kõrgem seisus oli saksakeelne ja madalam seisus eestikeelne,“ märgib Toomas Paul (1999: 69) ajaloolase Heldur Palli uurimusele tuginedes. „Keelepiir Eestis kulges minevikus mööda seisuslikku, mitte mööda rahvuslikku rajajoont. Seisuslikku treppi mööda ühiskonnas ülespoole liikudes siirdus inimene eesti keelelt saksa keelele, allapoole laskudes aga saksa keelelt eesti keelele.“ (*Ibid.*)

Kui Saksa ristisõdijad 12.-13. sajandil ja nende järel kaupmehed järgnevatel sajanditel Baltikumi saabusid, ei tulnud nendega koos saksa talurahvast, mis hoidis ära eestlaste ja lätlaste assimileerumise sakslastega. Erinevad rahvad püsisid kindlates piirides, kõige madalamasse sotsiaalsesse kihti kuulunud eesti ja läti maarahva juriidiline ja sotsiaalne seisukord halvenes pidevalt. Saksa kolonialistidest kujunes aadelkond, kes elas maamõisates ning kaupmehed ja haritlased moodustasid keskkihi ja elasid peamiselt linnades. Vaimulikud kuulusid keskkihi hulka, kuigi nende elustiil ei erinenud sageli aadli omast.

Põhjasõjast ning katkust tekkinud rahvastiku drastiline vähenemine soodustas uut sakslaste sisserännet, sest Baltikum oli kultuuriliselt rohkem Saksa kui Vene provints. Euroopast saabusid valgustatud haritlased (pastorid, arstid, juristid), kes tõid kaasa aktuaalseid poliitilisi ja kultuurilisi suundumusi ja kelle suur teene kohalikule maarahvale seisnes nende keele ja kirjakuultuuri arendamises. 1739 ilmus pietistide toel esimene eestikeelne täispiibel, lätikeelne oli ilmunud juba 1694. „Nii on saksa-eesti suhetele alates vallutusest 13. sajandil kuni 20. sajandi alguseni omane vastuolulisus: ühelt poolt saksa ja õhtumaise kultuuri vahendamine (varasemas baltisaksa kirjanduses ülistati seda kui kultuurikindlust (*Kulturträgetum*), teiselt poolt eestlaste sotsiaalse ja rahvusliku emantsipatsiooni pikaajaline takistamine.“ (Jürjo 2011: 203)

Poliitiline ja kultuuriline vabadus olenes Vene impeeriumis valitsejast, kes oli parasjagu võimul. 18. sajandi lõpuni tegutsesid üsna vabalt baltisaksa kultuurilised ja majanduslikud ühingud, Katariina II valitsemise (1762-1796) ajal oli tsensuur peaaegu olematu. Tema poja Paul I valitsemise (1796-1801) ajal aga olukord muutus kardinaalselt, majandus- ja kultuuritegevus allutati totaalsetele riiklikule kontrollile ja tsensuurile, poliitilisest tegevusest rääkimata, algas massiline ühingute sulgemine. Pärast Paul I aega muutus olukord jällegi rahulikuks keiser Aleksander I valitsemise (1801-1825) ajal, kes vabastas Balti talurahva pärisorjusest 1816. a. Eestimaal ja 1819 a. Liivimaal (Venemaal 1861). Toona moodustati kohalikud haldusüksused, valla- ja kihelkonnakohtud ning vabastatud pärisorjad võisid hakata omandama maad ja talusid, algul küll vaevaliselt, aga seaduslik õigus oli selleks nüüd olemas. 19. sajandi teisel poolel algas ka Vene impeeriumis hoogne industrialiseerimine, mis Lääne-Euroopas oli alanud juba varem. See suurendas tootmist kõigis majandussektorites, k.a

trükitööstuses ja kirjastamises, mis elavdas ka elanikkonna kõikide kihtide kultuurilist tegevust. Eesti talurahva majandusliku olukorra paranedes 1850. aastail avardusid ka õppimisvõimalused. Kooliõpetajate arv kasvas, arvukamaks muutus kõrgem haritlaskond, mille hulgas oli ka talupojaseisusest pärit tegelasi (Talve 2005: 373). Noorem eelärkamisaegne haritlaskond nägi, et eestlased on võrdsed teiste suurte iseseisvate rahvastega, vastukaaluks vanema põlvkonna haritlastele, kes püüdsid maarahva hariduse tõstmise suunas, kuid arvasid, et haritud talupoeg peaks endiselt jääma oma sotsiaalsele astmele (*Ibid.*: 374).

19. sajandi keskpaigas suhtusid eestlased keisrises üldiselt positiivselt, kaebused baltisakslaste kohta esitati Vene institutsioonidele ja rahva seas levis müüt nn heast keisrist. 1840. aastate keskpaiku läks Põhja-Eestis umbes 17% eestlastest vene õigeusku, lootes saada keisrilt seeläbi paremaid sotsiaalseid võimalusi, usulised veendumused polnud esmased põhjused. Sotsiaalselt paremad võimalused pidid väidetavalt olema peamiselt mõisnike kontrolli alt väljas olevad maaeraldused, mida tegelikult ei tehtudki. Sellele vaatamata eestlased ei pettunud, sest müüt heast keisrist oli eestlaskonnas tugevasti kinnistunud ning hädade põhjustes süüdistati ikka baltisakslasi (Raun 2009: 118-119). Need usuvahetajad, kes pettusid vene õigeusukirikus, ei tohtinud enam ka luterlikku kirikusse naasta, pastorid, kes neid vastu võtsid, läksid kohtu alla selle tõttu veel 1894. aastani (Talve 2005: 381). Balti aadelkond tegi eestlastele keisrivõimuga otsesuhtlemisel takistusi, nõudes asjaajamistel enda vahendajarolli, mis võimaldas kontrollida endale sobivalt eestlaste majanduslikke ja poliitilisi positsioone. Nikolai I (valitses 1825-1855) oli tundlik Lääne mõjutuste suhtes, tema valitsemise ajal toimusid revolutsioonid Euroopas (1830. aastal Juulirevolutsioon Prantsusmaal ja 1848. aastal peaaegu üle kogu Lääne-Euroopa), millest algas Euroopa läänepoolse osa rahvaste enesemääramise ja rahvusriikide loomise protsess. Vastavad ideed jõudsid kirjanduse vahendusel baltisaksa literaatide kaudu ka Balti kubermangudesse.

Rahvuslikku ärkamisaega iseloomustab venestamise kõrval ühistegevuse aktiivne kasv, mida võib tõlgendada ka kui ühiste ideedega gruppide koondumist kaitsepositsioonile venestamise vastu. Seltsidel ja ühingutel, olgugi, et riigivõimu poolt ohustatuna, oli suurem mõju võimudele kui üksikisikutel või organiseerumata massidel. Ärkamisaja keskne idee on rahvuslusel. Peale seltsitegevuse on ärkamisajas tähtis koht eesti järjepideva ajakirjanduse tekkes Johann Voldemar Jannseni (1819-1890) „Perno Postimehe“ näol (1857), millest pärast Tartusse kolimist 1864. aastal sai „Eesti Postimees“. Enam ei liikunud avalik info institutsioonide ja rahva vahel kontrollitud teid pidi, ametlike tsirkulaaride (ringkirjad) ja baltisaksa ajalehtede kaudu, millest teavet jagati kirikute kantslitest ja mõisavalitsustest, vaid

sega sai igäüks, kes lugeda oskas, ajalehest lugeda. Enamgi veel - maarahvas ei olnud ainult ajalehtede lugeja, vaid ka ajakirjanduse kaaslooja, saates väljaannetele uudiseid ja huvialaseid küsimusi. Järjepidevast ajakirjandusest sai eesti peamine meedium, kuigi keiserlik tsensuur seadis eesti ajakirjanduse Vene ja baltisaksa omahuvide surve all. Ajakirjandus oli nüüd ka koht, kus eestlased ja baltisakslased, aga ka eesti rahvuslased omavahel poliitilisi ja sotsiaalseid erimeelsusi klaarid.

Rahvusliku ärkamisaja suursündmuseks tuleb pidada I eesti üldlaulupidu Tartus 1869. aastal, mis kujutab endast üht võimsamat rahva ühistegevuse vormi, eelnevalt oli juba välja kujunenud laulukooride võrk. Kiiresti algas eestikeelse kirjanduse kasv, rahvuseepose „Kalevipoeg“ rahvaväljaanne ilmus 1862. Hakkas kujunema kindlam koolivõrk ja kasvas nõudlus koolikirjanduse järele. Eesti Aleksandrikooli rajamine oli idee, mille poole eesti haritlaskond pidevalt püüdis, kuid lõpuks jäi see ikkagi reaalselt kättesaamatuks. Rahvuslik ärkamisaeg 19. sajandi keskpaiku väljendus eestluse avalikus tegevuses, mida juhtisid eestlased ise.

19. saj. teisel poolel, keiser Aleksander II valitsemise (1855-1881) ajal, algas umbes pool sajandit kestev kultuuriline ja administratiivne venestamisaeg, millel oli pärssiv mõju eesti- ja baltisaksa kultuurile. Aleksander II venestuspoliitika oli veel üsna leebe võrreldes tema järglase, Aleksander III valitsemisajaga (1881-1894). Kuni Vene keisririigi lõpuni jäid Eesti-Liivi- ja Kuramaa kohalikud võimuinstiitutsioonid edasi baltisakslaste haldamise alla, mis näitab, et venestamisega ei mindud Baltikumis lõpuni. Pealegi olid Balti aadlikel tihedad sidemed Peterburis keisri õukonna- ja keskvalitsusasutustega, mis hoidis tagasi venestamisega seotud otsuste täitmise, näiteks 1870-1914 Balti *semstvot*² sisseviimise. Administratiivne venestamine Balti provintsidest algas 1877. aastast linnaomavalitsustega, 1888.-1889. aastal järgnes see politsei- ja kohtusüsteemis. Administratiivne valitsemine pidi toimuma vaid vene keeles, välja arvatud kõige madalamal tasandil (Raun 2009: 132-136). 1877. aastal anti välja uus linnaseadus, mille alusel juhiti linna varandusliku seisuse alusel, see tugevdas varakate baltisakslaste positsiooni, 1866. aastal lõpetati tsunftiõigused (Talve 2005: 379).

²Aleksander II 1864 semstforeform, moodustada kohalikud omavalitsused, milles eelisõigused on rikkamal Vene aadlil ja jõukamadel talupoegadel.

Aleksander II alustas uuenduste sisseviimist, et jõuda moderniseerumises teistele suurriikidele järele. Ta vabastas 1861. aastal Venemaal talupojad pärisorjusest, leevendas tsensuurivõimu ning juurutas semstvote-omavalitsusreformi (Talve 2005: 378). Eesti aladel hakkas 1863. aastal kehtima uus passikorraldus, mis soodustas maarahva liikumisvabadusi. Semstvoreform jäi Baltikumi alal läbi viimata (kuigi oli korduvalt arutluse all) ja selle asemel tekkisid 1866. aastal vallakogukonnaseaduse alusel vallad. 1865.-1868. aastatel kaotati mõisates teorent (Talve 2005: 379). Teorent asendati raharendiga ja talupojad, kel polnud päristalu, töötasid raha eest mõisates, neid nimetati moonakateks, nende jaoks ehitati mõisatöölise elamud ehk nn moonakamajad. Vallakogukondlik administratiivvorm volikogude ja kogukonnakohtutega oli esimene riiklik institutsioon, milles maarahvas võis juhtivalt tegutseda. See oli üheks aluseks eestlaste iseolemise ja isetegevuse ideede loomisel. Ka talude pärisestamise võimalus ärgitas isetegevuse ideid, kuigi aktiivsem talude pärisestamine algas keiser Aleksander III valitsemise ajal.

1870. aastate paiku hakkas vene keel valla- ja kihelkonnakoolides kindlamat positsiooni võtma, 1875. aastal nõudis Eesti haridusamet, et viie aasta jooksul peab vene keel olema õppekeeleks kõigis luterlikes maakoolides, kuid 1880. aastaks oli vene keel maakoolide õppekeelena sisse viidud Eestimaal 42% ja Põhja-Liivimaal 48% koolidest. 1887. aastal sai vene keel kõigis maakoolides õppekeeleks alates kolmandast õppeaastast, 1892. aastast juba esimesest õppeaastast (v.a. luterlik usuõpetus). 1880. aastate lõpust läksid kõik saksakeelsed linnaalgkoolid üle vene keelele. Kuni 1880. aastani oli Tartu Ülikoolis õppekeeleks vaid saksa keel. Aastatel 1889-1895 läks ülikool üle täielikult venekeelsele õppele, millest pääses vaid usuteaduskond. Tartu nimetati ümber Jurjeviks. Kooliõpetajate kaadrivoolavus suurenes, ühed pidid paari aastaga ära õppima vene keele, teised aga lahkusid, eriti baltisakslastest õpetajad ja õppejõud, kellele oli nii vene keele õppimine kui ka vene keeles õpetamine juba psühholoogiliselt raske (Raun 2009: 140-143).

Ajaloolase Hans Kruusi väitel on venestamine koondmõiste, mis hõlmab enda alla kõiki venestamisreforme alates keiser Aleksander III kuni Nikolai II valitsemisaja lõpuni (1910-1917). Taotlus oli suunatud Baltimaade eriilme kaotamisele, kõik tuli muuta venepäraseks nii administratiivselt kui vaimult (Karjahärm 2012: 126-127). Ajalehtedes hakati avaldama artikleid vene keele tähtsusest ja vene rahva suurusest, avaldati teateid vene keele kasutamise nõuete kohta ning anti juhiseid vene keele õppimiseks, „Olewikus“ ilmus rubriik „Keelekool“. Isegi kaupluste ja äride reklaamid ja nimetahvlid pidid olema vaid venekeelsed.

1.2. 20. sajandi esimene veerand

20. sajandi alguses toimusid Euroopas ja Vene impeeriumis radikaalsed poliitilised ja sotsiaalsed muutused. Rahvusvaheliselt toimus suurriikide vahel alade ja mõjuvõimu ümberkorraldamine. Sajand algas Euroopas sõdade ja revolutsioonidega, mis annab tunnistust sellest, et rahvaste enesemääramisõiguse ideed kinnistusid massidesse ja neid hakati realselt ellu rakendama, rahvad jõudsid lõplikult selgusele, kes nad on.

Eesti ühiskonnas kasvas talude pärisperemeeste osakaal. 1915. aastaks oli Eesimaa kubermangus päristalusid 71,2%, kuid püsisid veel ka renditalud raharendi alusel, mida peale 1910. aastat hakati aktiivsemalt pärisomandisse ostma. Agraarprobleem jäi ikkagi püsima, sest suurem osa põllumaadest kuulus mõisatele. Päristalude ja mõisate maahõivatuse vahele jäid maata talupojad, keda nimetati saunikuteks, moonakateks, taluteenijateks või sulasteks (Talve 2005: 544).

Algkoolides toimus õpe edasi vene keeles, v.a emakeel ja usuõpetus. Koole kindlustasid majanduslikud omavalitsused, kuid nende võimalused olid üsnagi piiratud ning appi tulid haridusseltsid, mida sajandi algusest alates hakati aktiivselt asutama (Talve 2005: 551).

1900. aastal algas rahvaviiside kogumisaktsioon ja 1913. aastal Anna Raudkatsi (1886-1965) eestvedamisel rahvatantsude kogumine. Tekkis folklooriliikumine, et elustada ja säilitada rahvakultuuri. Pandi tähele, et rahvaviisid, rahvatantsud, rahvuslik käsitöö jt. ilmingud olid hakanud taanduma. 1909. aastal asutati Eesti Rahva Muuseum, millest sai keskne rahvakultuuri uurimise ja säilitamise koht (Talve 2005: 583-584).

Vene-Jaapani sõda 1904-1905. aastatel puudutas samuti eestlasi; Vene armee sõjategevuses hukkus neid 200 ja haavatuid oli 1000. 1905. aasta revolutsioon Peterburis põhjustas tööliste streike Tallinnas, mis sõjaväe poolt maha suruti, kuid vallandas Eestis mõisate põletamislaine, mis lõppes julmade karistussalkade rakendamisega mässuliste tööliste ja talupoegade vastu. Olukorra leevendamiseks andis keiser Nikolai II välja oktoobrimanifesti, mis lubas moodustada konstitutsioonilise monarhia ja lubas luua poliitilisi erakondi, mida kasutasid ära baltisaklased ja eestlased: Peterburis asutati „Eesti konstitutsioonilis-poliitiline erakond“ ja Tartus Jaan Tõnissoni juhtimisel „Eesti Rahvameelne eduerakond“. Organiseerusid ka eesti sotsiaaldemokraadid, kes moodustasid poliitikas vasakpoolse tiiva: Mihkel Martna, Hans Pöögelmann jt (Talve 2005: 531-532).

Esimene maailmasõda 1914-1918 põhjustas suuri inim- ja materiaalseid kaotusi kogu sõjategevusest haaratud Euroopa aladel. Saksa vägede vastu astus Vene keisriarmee, mis tõi mobilisatsioonikohustuse ka Eesti-, Liivi- ja Kuramaa elanikele. Raskeks muutus

baltisakslaste seisukord, kuna nad olid elutähtsa valiku ees: kas hoida Saksamaa või Venemaa poolele.

Venestamine oli baltisakslaste poolehoidu Vene keisririigi vastu tunduvalt nõrgendanud, samuti võitles Saksa armees nende sugulasi. Vene võimud alustasid kohe baltisakslaste vastu repressioone, 1914. aastal suleti kõik saksakeelsed koolid, ühingud ja perioodikaväljaanded, samuti keelati saksa keele avalik kasutamine. 1916. aastal muutusid baltisakslaste eriõigused kehtetuteks (Talve 2005: 533). Vene vägedesse mobiliseeriti 1917. aastani üle Eesti 100 000 mehe, millest langesid 13 000 sõdurit, haavata sai 20 000 sõdurit. Sõjaseisukord tekitas kitsendusi majanduses (*Ibid.*: 533).

1917. aasta algas Veebruarirevolutsiooniga Vene impeeriumi lagunemine, mille põhjustasid sõjategevuse halb lõpplahendus ja halvenev majanduslik olukord. Eestlased, lätlased ja leedulased kasutasid Peterburi valitsusvahetuse ja Ajutise Valitsuse aega ära iseseisvuse väljakuulutamiseks. Kuid iseseisvuse kehtestamiseks tuli neil vastu seista Idast Venemaa Ajutise Valitsuse (endised valgekaartlased) ja bolševike vägedele ning Läänest Saksamaa Landeswehri vägedele aastatel 1918-1920 väldanud Vabadussõjas. Võidukas sõda lõi eelduse eestlaste enesemääramiseks, mille järel said ka eesti rahvuslikud seltsid üldiselt piiranguteta tegutseda.

Baltisaksa kultuuri dominantsus hakkas vähenema 1905. aasta revolutsioonisündmustes, kui mõisnikud kutsusid rahutuste mahasurumiseks appi Peterburist karistussalklased. See tekitas eestlastes vaibumatu vastumeelsuse baltisakslaste vastu. Eelmine baltisaksa-eestlaste rahvuslik negatiivne vastuseis oli aset leidnud 1858. aastal Maatra ülestõusu ajal, kus samuti rakendati keiserlikke karistussalku. Lõplikult kaotasid baltisakslased oma ühiskondlikud positsioonid Esimese maailmasõja puhkedes ning baltisaksa hegemoonia lõpu viimane staadium algas Eesti Vabadussõja algusega. Vabadussõjas Eesti poolel osalenud baltisakslased (Balti pataljoni) jäid pärast sõda Eestisse, nad võisid säilitada oma mõisasüdamed, mis 1919. aasta maareformi käigus neile alles jäeti. 1920. aastal kaotati Eesti Vabariigis seisused ning lõppes ka Balti rüütelkonna tegevus. Baltisaksa institutsiooniks jäi vaid 1926. aastal asutatud „Saksa vähemusrahvuse kultuuriomavalitsus“ ja ja neil oli oma esindus Riigikogus, mis kestsid kuni 1939. aasta baltlaste suure lahkumiseni (*Umsiedung*) Hitleri kutsel isamaale (*Deutsches Vaterland*).

2. LUGEMISHARJUMUSE KUJUNDAJAD

2.1 Eestlaste lugemisoskusest varasematel sajanditel

Kaja Noodla, kes on uurinud eestikeelse raamatu lugejat möödunud sajanditel, toob huvitavaid fakte vanade eestlaste lugemisokuse kohta. Ta kirjutab: „Lugemisoskust hakkab esinema XVII sajandi algul, esmalt linnaelanike seas, sest linnadest leiame esimesi koole. Maal oli kool tol ajal veel väga erandlik nähtus. Sellest hoolimata jõuab lugemisoskus ka maale ja hakkab edenema. [...] Lugema õpiti ilma koolita, kodus.“ (Noodla 1986: 1367) Koduõpetuse algus paigutatakse Eestis 17. sajandi lõpukümnendisse. „Mõnel pool õpetasid lugemist köstrid, aga talumehed palkasid ka Tallinna koolide kasvandikke oma lapsi õpetama. 1707. a oskas kümnes Põhja-Eesti kihelkonnas lugeda vähemalt 564 talupoega.“ (*Ibid.*: 1368) Pärast laastavat Põhjasõda algas lugemisokuse kiire edenemine, millele aitas kaasa sisseränne Saksamaalt, eriti pietism ja selle äärmine vool, vennastekoguduse liikumine. „Eestimaal oskas XVIII sajandi esimese veerandi lõpul lugeda 10,4% lugemisealiste arvust. Teistest ette olid jõudnud Keila ja Kullamaa kihelkond, viimasteks jäid sõjas rängemalt kannatanud Viru-Nigula, Iisaku ja Rakvere. Liivimaal esines lugemisoskust rohkem parema põllupinnaga aladel, nagu Pilistvere, Halliste, Karksi ja Helme. Pärnumaa kihelkondades jäi oskus nõrgemaks. Mehed olid lugemises naistest tükk maad ees, ainult Kadrinas tõusis lugevate naiste protsent 19,2-le.

Koduõpetuse täienduseks tuli nn leerikool, sest kehtestati nõue lugemisoskuseta inimesi armulauale mitte võtta, neid mitte laulatada.“ (*Ibid.*: 1368) Kuigi 1780. aastatel tegutses Eesti alal ligi 600 kooli, jäi enamik neist sajandi lõpu ikaldusaastate ajal seisma ja lugema õpiti jätkuvalt peamiselt kodus. Samas oli koduõpetuses toimunud oluline muutus – naiste lugemisokus edenes paremini kui meeste oma ja alates 18. sajandi lõpust jäigi kodukool pigem naiste, emade hoolde.

„Talurahva pärisorjusest vabastamine ja kapitalismi areng kutsusid esile lugemis- ja kirjutamisokuse vajaduse ametlikus asjaajamises ja kaubanduslikus suhtlemises. Juba mõisatöödele vajati kirjaoskajaid inimesi. Talupoeg hakkas nüüd järjest rohkem hindama haridust ja selle kaudu püüdlema „vaimupriiusele“.

„Endiselt pidi kaks kolmandikku Eestimaa talurahvast läbi ajama koduõpetusega. Koolide juurdekasv algas alles 1830. aastate teisel poolel ja külakoolide võrk kujunes välja 1870-ndatel ja 1780. aastatel.“ (*Ibid.*: 1368).

2.2. Kirjaoskus 19. sajandil

Veel 19. sajandil mõeldi eestlaste kirjaoskuse all peamiselt lugemisoskust. Sajandi esimesel poolel oli kirjaoskus eestlastest maarahva seas 42,7% (nekrutite lugemisoskuse järgi). Kuna kirjutamist hakati maakoolides õpetama 1840. aastast, siis 1850. aastatest oskas kirjutada kõigest 5,5% nekrutitest, lugemisoskus oli juba tõusnud 76,9%. 1860-ndate lõpuks oskas kirjutada 8-10% nekrutitest ja kümnendi teisel poolel 44,9%. Linnades oli kirjaoskus palju kõrgem, juba 18. sajandi lõpus oli Tallinna nekrutite lugemisoskus 70,9%, sajandi keskpaiku 86,6% (Rakvere näitel), kirjutada oskasid nekrutid 1820. aasta loenduse järgi 40% (Talve 2005: 330).

19. sajandi keskpaigast polnud maarahval raamatute juurde ligipääsuks enam mingeid takistusi, kuid neil, kel madal lugemisoskus, jäid lugemisvaralt siiski katekismuse tasemele. Nemad pidid toetuma nn ettelugejatele. Ettelugejate ümber koondusid puuduliku lugemisoskusega või koguni üldse kirjaoskamatud kuulajad pereringis, aga ka koolis ja kirikus (Noodla 1986: 28).

Üldiselt olid 19. sajandil teisel poolel eestlased Euroopa mastaabis piisavalt haritud põlisrahvas ning baltisakslaste veelgi suurem kirjaoskuse tase tõstis Eesti ala haridustaset veelgi. Ajaloolase Liivi Aarma andmetel oli kirjaoskuse tase Saksamaal, Rootsis, Soomes ja Šotimaal 19. sajandi keskpaigas 80-90% rahvastikust, Inglismaal ja Eestis 70-80%. Eestist alla poole jäid Prantsusmaa ja Belgia 60-70%, Vahemeremaades oli kirjaoskuse tase veelgi madalam (vt Liivaku 1995: 64).

Vene impeeriumi 1897. aasta rahvaloenduse andmetest (Soome ei kuulunud loendusse) on Balti provintside kohta käivad lugemisoskuse protsendid järgmised: eestlased 94%, lätlased 85%, sakslased 78%, kusjuures küsitlusse kaasati 10-aastased ja vanemad. Vene keisririigi haridusoludes toimus 19. sajandi lõpus järsk paranemine. Eestlastega olid kirjaoskuse tasemelt peaaegu samavõrdsed Soomes elavad soomlased ja rootslased 98%. Luterlike alade luterlased saavutasid Euroopas märkimisväärselt kõrge kirjaoskuse taseme juba 18. sajandil. Vene impeeriumi alal annab sellest tunnistust Eesti- ja Liivimaa (ka Soome) rahvaste osa, mis näitab luterliku kiriku olulist panust rahvaste haridusse. Järgmine kirjaoskuslik segment usutunnistuse järgi olid katoliiklased: leedulased 48,4% ja poolakad 41,8%. Kui Baltikumis

oli naiste lugemisoskus meeste omast kõrgem ning linna- ja maarahva tase sama, siis katoliku aladel olid naised lugemisoskuses meestega võrdsed ning linnarahva lugemisoskus oli parem vaid poolakatel, 62,6%. Poolakad kannatasid Vene võimu venestamisrepressioonide all rohkem kui leedulased Kuramaal, kus oli loodud salakoolide võrgustik. Ortodoksides segmendis oli venelaste lugemisoskuse tase kõrgem kui kreeklastel ja bulgaarlastel. Venelaste künnis oli 19. sajandi esimesel poolel kuni 29,3% ja tol ajal oli see veidi üle impeeriumi keskmise. Sajandi lõpus oli aga venelastest meeste lugemistase 70% (Kappeler 2009: 71-73). Nagu toodud arvudest näha, on rahvusliku ärkamise periood kaasa toonud märkimisväärse hariduse edenemise, lugemis- ja kirjutamisoskuse kasvu. „Võrreldes Venemaaga oli lugemisoskus Eestis palju kõrgemal tasemel. Lugemisoskust on Venemaal 19. sajandi keskpaiku hinnatud ainult 10%-le ning veel aastal 1868 oli see sõdurite hulgas 27,7%. Andmeid Venemaa kohta on 19. sajandi algupoolelt vähe, sest alles Venemaa rahvaloendus aastal 1897 toob täpsemaid teateid.“ (*Ibid.*: 330)

Eestlaste suhteliselt kõrge lugemisoskus 19. sajandil kujunes aegamisi välja kirikust ja koolist. Alljärgnevalt vaatlen lühidalt nende institutsioonide rolli selles protsessis 19. sajandil, eriti lugemisvara vahendamise seisukohast.

2.3. Kirik

Kirikud on õhtumaise kultuuri vanimad mäluhoidjad. Protestantlus on luterlus peamine konfessioon Eesti- ja Liivimaal, mis tegeles põlisrahva haridusliku edendamisega.

1737. aastal esitas Liivimaa ülemsuperintendent Jacob Benjamin Fischer kehtestas 1739. aastal üldise koolikorralduse 1737. aastal esitatud rahvakoolikorralduse kava põhjal. Kooliharidus oli ette nähtud neile 7-12 aastastele lastele, kes ei saanud kodus lugemisoskust omandada. Kehtestati miinimumnõuded: katekismuse viie peatüki peast tundmine koos seletustega, iseseisev piiblilugemisvõime ja lauluraamatust kirikulaulude tundmine (Saard 2018: 176). Liivimaa konsistoorium hakkas nõudma kõikides kihelkondades vähemalt ühe eestikeelse-maarahva kooli olemasolu. Lisaks, nagu juba mainitud, tuli alates 1739. aastast läbida leerikool, sest oli kehtestatud nõue, et puuduliku lugemisoskusega ei saa talupoega armulauale võtta ja ilma selleta ei saa ka abielluda (*Ibid.*: 176). Lähtuti arusaamast, et kes ei oska lugeda ei tunne ka pühakirja piisavalt. Pastorid ja köstrid kontrollisid kihelkondade koolides ja kodudes kodusõppivate laste lugemis- ja kirjutamisoskust ning kinnitasid ametitesse koolmeistreid. See kohustus oli neil kuni 1917. aastani, siis muutus

kirikukorraldus. Õppimises tugevamad lapsed, alates 8. eluaastast pidid iga kolme kuu tagant kooli kontrollimisele ilmuma (Andresen 1988: 10).

Lisaks levitasid pastorid ja köstrid kihelkondades raamatuid odavalt või koguni tasuta, peamiselt katekismuseid ja piibleid, aga ka aabitsaid, mis toona olid veel aabits-katekismused. Eestimaa ja Liivimaa konsistooriumid teatasid tsirkulaaride vahendusel kogudustele uutest trükitud vaimulikest raamatutest, mis on välja antud piibliselti või kirikuvalitsuse juurde moodustatud Raamatute Kirjastamise Kassa (*Bücher-Verlags-Casse*) toetusel. Minu enda raamatukogus on mitmeid tõendeid sellistest dokumentidest. Näiteks Eestimaa Konsistooriumi tsirkulaar nr. 866- 19. augustist 1849. aastast, kus antakse teada, et Raamatute Kirjastamise Kassa toetusel on 600 eksemplaris välja antud pastor Körberi teos „Jesusse elloramat” ning eksemplarid on saadaval ka konsistooriumi kantseleis (vt Konsistorium 1849).

Kohalike kirikuõpetajate juures said koguduseliikmed teha ka raamatutellimusi. Nii võiks näiteks nimetada 1839. aasta konsistooriumi ringkirja nr. 261, mille kohta on protokoll Viru praostkonna Konvendi protokolliraamatus, kus on kirjutatud, et välja on kuulutatud uue lauluraamatu väljaande toimetamine, mida korraldab Johan Leberecht Ehregott Punschel (1778-1849) ja lauluraamat trükitakse „Tallinna maa“ keeles [st põhjaeesti murdes]. Pool maksumusest peab trükkalile ette maksma ning seetõttu kõik, kes seda lauluraamatut endale soovivad, pangu oma nimed kohaliku õpetaja juures kirja ja maksku 2 rubla raamatu eest ning kes soovib ka noodiraamatut, maksku selle eest 10 rubla (vt Superintendent 1839).

Eestlaste seltsitegevuse arenduseks tegi pastor Grohmann 1862. aasta sinodil ettepaneku, et eestlastele, kel meeldib alati laulda, võiks meeskvartettide tarbeks kirikuvalitsuse kirjastuskassa toel trükkida häid eestikeelsete tekstidega noote (Protocoll 1862:14).

Maakoolide arvu suurendamisest ja kiriku rollist hariduses räägiti Eestimaa sinodil 1862. aastal Tallinnas. Sinodiprotokollis on kokkuvõtvalt sätestatud maakoolide ja väikelaste hariduse eesmärgid. Mainitakse ka, et varem kasutusel olnud häälega lugemine (*wortlaute*) on olnud suur viga. Näib, et euroopalikud nn lugemisrevolutsiooni ideed, mil häälega lugemiselt mindi üle vaikselse lugemisele, on jõudnud ka Baltikumi pastorkonda. Häälega lugemine oli vanamoodne, hääletu lugemise puhul keskendub lugeja endale ja tekstile ning see arendab iseseisvat mõtlemist. Protokollis rõhutatakse, et tähtsad on ka piiblitlugude ja katekismuse ning kirikulaulude õppimine, aga samuti loodusõpetus ja rehkendamine. Õige lugemine on juba algkooli põhiküsimus. Kooliõpetajat peab ametis toetama pastor. Põhikool on kirikukool ja kirik ning kool peavad alati käima käsikäes (Protocoll 1862: 4-5). Sinodiprotokollis lk 24 võib lugeda, et kogu seekordne sinod oligi keskendunud maarahva koolihariduse küsimustele.

Kirikute ja kloostrite juures tegutsesid ka vanimad raamatukogud Eesti- ja Liivimaal. Peamiselt olid kirikute raamatukogud pastorite omandis, sest nende testamendijärgsetes varaloendites kirjutati üles isikliku raamatukogu eksemplarid, mis läksid edasi suguvõsa pärijatele või jäid järgmise pastori omandusse koguduses. Iga järgmise pastori ajal täiendati sellist raamatukogu. Raamatuid laenutati vastastikku teiste mõisate ja pastoraatidega, mille kohta leiab tunnistusi mõisate ja kirikute leiukogude omandimärkides.³ Ka nähti 1862. aastal välja antud kirikuvisitatsioonide instruksioonis „Instruction für Kirchen-Visitationen” ette kontrollida kiriku halduses olevaid koole ja koguduste arhiive, kuid raamatukogudest pole seal juttugi. Eesti ärkamisajal asutati teist tüüpi koguduste raamatukogusid, mis olid mõeldud üldrahvalikuks kasutamiseks, need olid koguduste avalikud raamatukogud. Esimese teate koguduse avalikust raamatukogust leiame ajalehest „Eesti Postimees” 9. oktoobril 1864. aastal, milles kirjutatakse, et Virumaal Viru-Jaakobi koguduses on kohalik pastor avanud raamatukogu kogu kihelkonna jaoks ja soovitakse, et iga inimene aastas vähemalt 30 kopika eest raamatuid laenutaks (Viru-Jaakobi raamatukogu 1864).

5. juunil 1868. aastal antakse „Eesti Postimehes” teada Tartu Maarja koguduse avaliku raamatukogu avamisest. Idee avaliku raamatukogu asutamiseks tuli Maarja koguduse pastorilt ja Tartu praostkonna praostilt Adalbert Hugo Willigerodelt, kes palus Tartu elanikelt raamatute annetusi. Koguduse raamatukogu ei piirdunud vaid vaimuliku kirjandusega, kokku koguti kõike, mis eestlastele, ennekõike noortele, lugemisväärne (Tartu Maarja 1868). 1866. aastal võttis Karuse koguduse pastor Hörschelmann enda hooleks kohaliku raamatukogu asutamise, ajalehe teatel olnud osavõtt aktiivne (Lääne maakonnast 1886).

Kirikute juurde moodustatud raamatukogudele muretseti kirjandus koguduseliikmete annetustest, milleks olid kasutatud raamatud, lugemiseks aga laenutati mõnes kohas raamatuid välja väikese tasu eest, mis oli vajalik uute raamatute ostmiseks.

Kiriku initsiatiivi avalike raamatukogude asutamisel märgib ära veel 1910. aasta Liivimaa sinodi protokoll, milles kolmandal istungil tõstis Laiuse pastor Johan Kõpp päevakorda avalike rahvaraamatukogude vajaduse, tuues eeskujuks Ameerika, Inglismaa, Saksamaa ja Põhjamaade rahvaraamatukogud, mis on neis maades kõige tõhusamad haridusressursid. Meilgi oleks vaja selliseid raamatukogusid, kus pakutakse populaarset kirjandust, kõige enam noortele, ütles ta. Johan Kõpp andis ka praktilisi näpunäiteid rahvaraamatukogude asutamiseks ning tema taotlus võeti arvesse (Protokoll 76- 1911).

³Omandimärk ehk provenients, tekst või sümbol raamatus millega tähistatakse köite omanikku.

Jälgides ajalehtede ja protokollide kaudu raamatukogude arengut kiriku institutsioonis, võib siin eristada kolme etappi: estiteks, kuni eelärkamisajani eksisteerisid kirikutes vaid pastorite isiklikud raamatukogud, kus ei puudunud ka eesti- ja lätikeelne kirjandus, ärkamisaja perioodil asutati mõnedesse kogudustesse koguduseraamatukogud avalikuks tarbeks ning 20. sajandi alguses läksid kirikute raamatukogud üle kohalike haridusseltside valdusse (nt Viru-Jaakobi koguduse raamatukogu läks 1916. aastal üle kohalikule haridusseltsile). Kirikud andsid raamatukogude asutamiseks idee, seltsid viisid selle ellu ja riik reguleeris tegevust seadusandlusega.

1865. aastal anti välja tsensuuriseadus raamatukogude kohta ja seda täiendas haridusseadus 1867. aastast. Kuni 1906. aastani oli vastav seadusandlus küllaltki segane ja raamatukogundusvaenulik, mis näitab, et maarahva-seltside ja kirikute ühised ideed ei läinud sageli kõrgeima riigivõimu nägemustega kokku, seltside juurde ja kirikute eestkoste all olevatesse koolidesse raamatukogude asutamiseks tekitasid võimud igasuguseid bürokraatlikke ja juriidilisi takistusi, määrused tehti nii karmiks, et maakoolides sageli jäidki raamatukogud asutamata, kuna nõuded olid ületamatud.

Kirikutes ja palvelates toimusid piibli- ja palvetunnid, kus ühiselt loeti- ja kuulati pühakirjast epistleid ning loeti palveraamatutest palvevormeleid. See kujutas endast üht võimalikku ühislugemise vormi ja oli elanikkonna hulgas laialt levinud. Ettelugeja pidi olema maarahva seas haritud isik: pastor, köster, koolmeister, vallakohtuametnik või lihtsalt piisavalt haritud inimene. Nii kirjutab 1890. aasta „Postimees“: „Hanila kihelkonnas Saulepa vallas hakkab rahva seas lugemine ja palvetamine jälle ärkama. Ettelugejad on oma valla mehed, paar korda on ka võõrad käinud. Enne kui kohalikud mehed ettelugeja ametit hakanud pidama, olid nad pidevalt „päiwis“ [purjus – T.V.]. Inimesi koguneb lugemiseks nii palju kokku, et neid enam kuhugile ära ei mahu.“ (Kodumaalt 1890)

Apostliku Õigeusu kirikud pole üldiselt võrreldes teiste konfessioonidega lugemiskultuuri edendamisele maarahva hulgas nii palju tähelepanu pööranud, kuid mõningaid ettevõtmisi saab siiski nimetada. Üks lugemislaua asutamise katse toimus näiteks Rakvere õigeusu koguduses ja selle kohta on Eesti Ajalooarhiivis säilinud õigeusu peapiiskopi [Riia-Miitavi peapiiskop Agafangeli] ringkirjad (vt Kirjavahetus 1904). Rakvere õigeusu kogudusele on läkitatud 1904. aastal kolm teatist, millest esimeses (nr. 5378) soovitatakse avada kiriku juurde lugemislaud. Teises teatises (nr. 82) kirjutatakse, et kui lugemislaua asutamisega ei tulda toime, võib tegeleda millegi teise ühiskondliku tegevusega. Kolmas teatis on Liivimaa kuberneriga ringkirja kaaskiri, kus antakse teada, et lugemislaudades peavad olema valvurid, kes

hoolitsevad selle eest, et keelatud kirjandust lugemiseks ei tooda ja kui keelatud väljaandeid avastatakse, siis peavad valvurid oma ülematele sellest kohe teada andma (Kirjavahetus 1904). Ajakirjanduses ja teistes allikates igatahes lugemislaua olemasolu Rakvere õigeusu kirikus ei mainita.

Ajakiri „Oma Maa“ teatab 1886. aastal rubriigis „Raamatukogud“, et Lihula õigeusu koguduses on suudetud asutada laenuraamatukogu (Lihula õigeusu laenuraamatukogu 1886).

2.3.1. Piibliseltsid

Kiriku roll eestlaste lugemisokuse edendamisel väljendub lisaks usulise lugemisvara kättesaadavaks tegemisel läbi koguduste raamatukogude ja lugemislaudade ka piibliseltside tegevuse organiseerimisel. Piibliseltside asutamiseni viis praktiline vajadus – varustada rahvast peamiselt piiblitega nende emakeeles, aga ka katekismuste, aabitsate ja lauluraamatutega. Mitte ainult Venemaal, vaid ka mujal Euroopas olid piiblid kallid ja see oli takistuseks luterluse ühe põhieesmärgi realiseerimisele: igaüks saagu pühakirja ise lugeda.

Euroopas olid esimesed piibliseltsid Briti ja Välismaa Piibliselts (*British and Foreign Bible Society*), mille esmased kokkupuuted Eesti- ja Liivimaaga algasid 1811. Juba 1812. a. algas piibliseltsi ametlik tegevus Vene impeeriumis ning kubermangudesse loodi piibliseltsi osakonnad. Keskuseks sai Briti ja Välismaa Piibliseltsi haruselts Peterburi Piibliselts, mis hiljem nimetati ümber Venemaa Piibliseltsiks. Piibliseltsi juhtisid kuni madalama tasemeni välja vaimulikud, s.h. ka mõned õigeusu preestrid. Kõige madalam piibliseltsi tasand oli maakogudus, mida meil nimetati piiblikoguduseks (Paul 1999 : 492-494).

Baltikumi arhiivides leidub piibliseltside arhiivimaterjale vähe, kuna piibliseltsid tegutsesid siin vaid osakondadena ja kogu administratiivne arhiivimoodustaja jäi Peterburi. Leida on peamiselt piibliseltside laululehti, statuute ja aastaaruandeid, mida trükiti kogudustes levitamiseks. Piibliseltsid toetasid piiblite trükkimist, et need lõppmüügis maarahvale võimalikult odavad oleksid, mõned väiksemad trükised jagati koguni tasuta laiali. Ainuüksi aastatel 1832-1850 levitas Briti- ja Välismaa Piibliselts läbi Tartu osakonna 3345 eestikeelset Piiblit ning 29 000 põhja- ja lõunaestikeelset Uut Testamenti, lisaks veel 753 saksakeelset Piiblit ja 1862 Uut Testamenti (Paatsi 2014: 234-235). Piiblite ja Uute Testamentide kuulumine piibliseltside omandisse on markeeritud tiitellehel või supereksliibrisena nahkkaantel.

1824. aastal lõpeb Venemaa Piibliseltsi tegevus ning selle asemele asutatakse Venemaa evangeelne piibliselts 1827-1851 Peterburis ning taastuvad ka osakondade tegevused: Tartus, Pärnus, Viljandis, Haapsalus, Narvas ja Riias. Osakonnad omakorda taastavad abiseltsid ning statuut näeb ette eesmärgid: varustada nekruteid, vanglaid, vaestemaju ning koole tasuta vaimuliku kirjandusega, müüa Piibleid ja Uusi Testamente nii odavalt kui võimalik (Paatsi 2014: 277).

1844-1845 viidi Põhja-Ameerika piibliseltsi tellimusel läbi kohalike piibliseltside pühakirjade loendus 31 Eestimaa kihelkonnas, kokku saadi 16194 Piiblit ja Uut Testamenti. Veidi hiljem, 1848. aastal pakuti Põhja-Eestis Piiblit ja Uut Testamenti kokku umbes 25 000 (Paatsi 2014: 249). Need suured arvud näitavad, et piibliseltsid olid 19. sajandi keskpaigas peamised maarahva varustajad lugemisvaraga, eestlase kodune lugemisvara koosneski sel ajal piiblitest, katekismusest, jutluseraamatutest, kalendritest, mõnest kooliraamatust ja vagadusjuturaamatust. Nii et võib öelda, et sajandi kespaigas ei olnud raamat eestlase kodus enam haruldus.

Piibliseltside asutamise aeg langes kokku pärisorjuse kaotamise ajaga, mis organiseeris maarahvast ühiselt tegutsema, s.h. ka lugema ning tutvuma avaliku heategevusega. 1739. aastal ilmunud esimene eestikeelne täispiibel veel ei ühtlustanud eesti keelt, sest kuni 19. sajandi keskpaigani trükiti ikka veel eraldi põhjaeesti- ja lõunaeestikeelseid Uut Testamenti ja lauluraamatuid, kuid kindlustas siiski põhjaeesti keele järjest jõulisema domineerimise Eesti aladel. Piibliseltside statuutides nähti samuti ette keelelist ühtlust ning eelistati vaimulike raamatute trükkimiseks põhjaeesti keelt. Tänapäeval on raamatukogudes ja antiigiturul märgata, et põhjaeestikeelseid väljaandeid on 19. saj. keskpaigast alates rohkem kui lõunaeestikeelseid.

Piibliseltside vahendusel müüdavate raamatute hind oli odavam kui mujal müüdavate raamatute hind, enne piibliseltside tegevust osteti piibleid ikkagi mitme pere peale. Siin võib täheldada üht ühislugemise vormi – piiblit osteti mitme pere peale ja laenutati omavahel, muutes piibli niimoodi kogukonna ühisomandiks. Peamisteks piiblilugejateks olid mehed (Saard 2018: 178).

Lisaks usulise sisuga raamatute levitamisele soodsalt või tasuta, korraldasid piibliseltsid nagu teisedki kogudused ja usuliikumised (eriti hernhuudid) ühislugemisi. Piiblitundides loeti piiblit ühiselt ja arutleti selle üle.

2.3.2. Vennastekogudused

Rudolf Põldmäe väidab oma vennastekoguduse kirjandust käsitlevas uurimuses, et vennastekoguduse kirjandusharrastus oli eestlaste seas ainulaadne: „pärisorjade eeldatav vaimupimedus püüdis väsimatult kirjaoskuse ja raamatutarkuse poole, mida härrandlik luteri kirik ei suutnud ega tahtnudki rahuldada.” (Põldmäe 2011: 19) Sellise luterliku kiriku rolli vähendamise eestlaste hariduse edendamisel ei saa nõustuda. Põhjus võib siin olla selles, et vennastekogudused tekkisid luterliku kiriku sees; vennakesed asutasid oma palvemajasid ja võitsid oma demokraatliku organisatsioonikultuuriga kiiresti talurahva poolehoiu, mis tekitas aga riigikirikuga konkurentsi. Lisaks kruvisid pingeid kahe usuliikumise vahel mitmed ideelised vastuolud vaimulikkonna sees, sest pietismi ja hernhuutlusega läks kaasa ka osa riigikiriku pastoreid. Vennastekoguduste panust eestlaste lugemiskultuuri ei saa muidugi alahinnata, kuid nemad levitasid vaid iseenda väljaandeid maarahva hulgas, muu kirjasõnaga ei tegelenud. Nad andsid välja vaimulikke juturaamatuid, mis Eesti- ja Liivimaal levisid tõlketeostena juba 18. sajandi esimesest poolest. Tuntumad vagadusjutud on eesti keelde vahendanud Urvaste pastor Johann Christian Quandt (1704-1750): „Se wagga Karjus, Henning Kuse”, „Se wäikenne Jörgel”, „Se hä Näütsik” (1737) jt. Vagadusjutustused on moraliseerivad ja pakuvad maarahvale eluks vajalikke õpetusi. Eesti kirjandusloos on need olulised, kuna tähistavad eestikeelse jutukirjanduse algust (Vinkel 1965 : 199).

19. sajandist on kõige tuntum vagadusjutt Caspar Franz Lorenzoni „Jenoveva“, mille esmatrükk eesti kirjanduses ilmus Pärnus (1839) ja millele järgnesid arvukad kordustrukid Tallinnas ja Tartus. Vanema eesti kirjanduse kõige populaarsem teos oli aga Friedrich Reinhold Kreutzwaldi mugandus Jenoveeva loost „Vaga Jenoveeva ajalik eluaeg“, mille esmatrükk ilmus 1842.

Lisaks vagaduseraamatute trükkimisele, kopeerisid vennasteliikumise esindajad käsitsi raamatuid, mida oli vähe saada või mis olid koguni keelatud. 1743. aastast keelati vennastekoguduste tegevus Venemaal, kuid Katariina II valitsemisajal (1762-1796) olukord leevenes ja vennastekogudused said jälle avalikult edasi tegutseda. Ideid ja kirjandust ei tohtinud levitada, omada aga võis. 19. sajandi alguses, mil Venemaad valitses keiser Alexander I (1801-1825), said vennastekogudused jälle täieliku tegutsemisloa ja algas liikumise uus kõrgaeg, mis kestis 1857. aastani, mil nende missioniprojekt Baltikumis lõpetati. Tänapäevani on säilinud rikkalik hernhuutlik rahvaluulepärand ning rahvalikuks lihtsustatud evangeelsed koraalid ja elulookirjandus. Selline tegevus andis mitmele eesti talumehele kirjutamis- ja ka loomiskogemuse. Igatahes on hernhuutlaste hulgast sirgunud

mitmed eesti rahvusest kirjamehed, 18. sajandist Mango Hans (1713-1780) ja Michael Ignatius (1713-1777), 19. sajandist: Johann Christian Quandt jun. (1733-1822) ja Aleksander Raudjal (1734-1817).

19. sajandi esimene pool oli vennasteliikumise kõrgaeg, sajandi keskpaigast jäid hernhuutlikud väljaanded järsult suurenenud muu trükitoodangu varju, mida on märgata eesti retrospektiivset bibliograafiat (ERRB) bibliomeetriliselt jälgides. Nii võib järeldada, et hernhuutluse tähtsus maarahva lugemiskultuurile lõppes enne eestlaste lugemisseltside rajamist. Liikumine ise isoleeris end samuti ühiskondlikust elust ja ka ajakirjanduses hakati vennastekogudusi mainima üha harvem.

Kokkuvõttes võib öelda, et vennasteliikumise panus kultuurimällu seisnes lugemisharjumuse kujundamises lihtrahva hulgas, samuti kirjutamisoskuse edendamises (käsikirjade kopeerimine, oma eluloo koostamine ringlevate näidiste järgi), kuid tuleb silmas pidada, et see oli rangelt piiritletud vaid hernhuutliku kirjanduse tarvitamisega. Hernhuutlikest peredest on võrsunud mõned tähtsaimad eesti ärkamisaja kirjamehed: Jakob Hurt, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Johann Woldemar Jannsen, Karl Robert Jakobson jt. (Laanekask 2013: 944).

2.4. Koolid

Koolid on esmased hariduse- ja lugemisharjumuse kujundajad kõikjal, mis algupäraselt on välja kasvanud kirikute ja kloostrite rüpest. Eestis esimene kool oli Tallinnas 13. sajandil asutatud ladinakool, kus õpetus toimus skolastilisel meetodil. Tartu jesuiitlikus seminaris 16. sajandil toimus õppetöö dramaturgia põhjal, õpilased õppisid piiblilugusid vaimulike näidendite esitamise kaudu, millest said osagi linna- ja maaelanikud.

1686. aastal anti Rootsi kuningriigis välja uus kirikuseadus, mis kehtis Eesti aladelgi (Saard 2018: 126). Uue kirikuseaduse põhjal algas süstemaatilise maarahvakoolide võrgustiku loomine ja riik pööras esmakordselt tähelepanu maarahva haridusele ning reglementeeriti koolmeistrite hariduslikud nõuded (Andresen 1988: 5).

Pärast Põhjasõda jäi Baltimaades rootsiaegne koolikorraldus edasi püsima, mille alusel asutati uusi koole edasi. Keisrinna Katariina II ajal muudeti ka koolikorraldust; kirjaoskajatel vanematel lubati oma lastele anda koduõpetust, mõisad pidid kirikukassade kaudu panustama raha koolide ülalpidamiseks, koolmeistrid said maksusoodustusi ning koolide asutamine oli kihelkondades kohustuslik (vähemalt üks kool kihelkonna peale). 1765. aastal võeti

kooliseadused vastu koolipatendi alusel Riia Maapäeval kindralkubenereri Georg von Browne korraldusel (Andresen 1988: 6).

1803. aasta rahvahariduse eeskirjade ja 1804. aasta ülikoolide alluvuses olevate õppeasutuste määruste põhjal jaotati Vene keisririik kuueks õpperingkonnaks, Eesti ala allus Tartu õpperingkonnale, mida administreeris Tartu Ülikool. Selles õpperingkonnas kuulusid küla- ja kihelkonnakoolid kirikute kureerimise alla, ülejäänuid kureeris ülikool (Andresen 1988: 7). Talurahva- ja kihelkonnakoolide kohta fikseeriti seadused alles Eestimaa talurahvaseaduses 1816. aastal ja Liivimaa talurahvaseaduses 1819. aastal, mille tõttu olid Eesti- ja Liivimaa koolikorraldus nendes seadustes erinev; Liivimaa koolikorraldus oli seaduses mahukam, kirjeldades kooliküsimusi üksikasjalikumalt: koolmeistrite õigused ja hüved, koduõppe korraldamine, õpilaste karistused, kihelkonnakoolide asutamise nõue (Andresen 1988: 8). 1832. aasta kirikuseaduse järgi muudeti järelvalvetegevus koolide üle pastoritele kohustuslikuks ja 1840. aastal asutati rahvakoolide valitsemiseks Ülem-Maakooliamet. Uued suunad didaktikas fikseeriti 1849. aasta Liivimaa talurahvaseaduses ja 1856. aasta Eestimaa talurahvaseaduses. Koolmeistritele esitati kindlad haridusnõuded. Kihelkonnakoolid olid külakoolidest järgmine aste ja neid juhtisid köstrid (Andresen 1988: 9). Seal, kus koduõpe toimus puudulikult, soovitati asutada nn trahvikoole.⁴ Rahvakoolides ja külakoolides õpiti peamiselt lugema ja kirjutama, natukene ka rehkendama ja anti usuõpetust, mis seisnes katekismuse ja piiblitugude tundmises. Lauuluõpetus põhines kirikulaulude ehk koraalide laulma õppimises. 1875. aastast lisandus maakoolide õppesse ka geograafia ja vene keel. Kihelkonnakoolides sai omandada rohkem haridust, neis valmistati ette vallakirjutajaid ja koolmeistreid (Andresen 1988: 11). Koolide majanduslik hoolekanne kuulus kuni 1866. aasta Kogukonnaseaduse vastuvõtmiseni mõisatele, edaspidi pidid kooli majandusliku käekäigu eest hoolitsema kogukonnavalitsused ehk vallad, kuid koolide sisuline järelvalve õigus jäi edasi kirikutele (Andresen 1988: 7-12).

Kui jälgida koguduste visitatsiooniprotokolle kuni 1918. aastani, siis on pastorid kontrollinud oma koolide halduspiirkonnas (kihelkonna alal) kõiki õpilaste teadmisi: lugemist, kirjutamist, rehkendamist, laulmist, katekismuse ja piiblitugude tundmist ning koolid esitasid pastorile-kooliinspektorile oma tunniplaani. 1918. aastast on pastorid koolide visitatsioonides üles tähendatud vaid usuõpetust kirjeldavad aruanded ja koolilaste tervist puudutava kirjavahetuse. Koolide õpilaste teadmised, s.h. ka lugemis- ja kirjutamisoskuse statistika märgiti põhjalikult

⁴Järelaitamistunnid ja õppetükkide kordamine koolmeistri juures koolivälisel ajal.

ära Luterliku Kiriku sinodiprotokollides veel 1905. aasta väljaannetes (Protokoll 1902), mis annab tunnistust, et hariduselu oli ka siis kirikutele tähtis kõige kõrgemal tasemel.

2.5. Ajakirjandus kui uus meedium

Esimesed perioodilised väljaanded maarahvale olid kalendrid. Eestikeelsed kalendrid pealkirjaga „Eesti-Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat” hakkasid ilmuma 1720. aastate paiku, vanim säilinud eksemplar on kalender 1732. aastaks. 18. sajandil ilmus ainult üks kalendrisari, 19. sajandil lisandus neid rohkem. Kalendrid sisaldasid kalendaariumi ehk päevade loendit, infot kuufaaside, päiksetõusude ja –loojangute, kliimanähtuste jms kohta ning kalendrilisa, mis esialgu oli usulise sisuga, kuid alates 1770. aastatest juba praktilise suunitlusega ehk pakkusid maarahvale infot põllumajanduse, meditsiini, lastekasvatuse, toitumise jms teemadel, kuigi ka usulise sisuga lugemispalad ei kadunud esialgu veel kuhugi. Kalendrid avardasid oluliselt eestlaste ajaloo, geograafia, poliitika jms alaseid teadmisi, sest need olid esimesed sedalaadi eestikeelsete tekstide avaldamiskohad. Oma õpetliku sisu tõttu said kalendrid kohe rahvale kasulikuks ja paeluvaks lugemismaterjaliks. Eesti kalendrikirjandusest ajavahemikus 1720-1900 on põhjaliku ülevaate andnud Endel Annus (2000).

Põltsamaa arst ja trükikoja omanik Peter Ernst Vilde (1732-1735) andis välja esimest eestikeelset ajakirja, meditsiini- ja hügieenialaseid nõuandeid sisaldavat nädalikirja „Lühhike Õppetus” (1766-1767), esimene ajaleht „Tarto maa rahwa Näddali-Leht” ilmus 1806 Tartus, mida andsid välja põlva pastor Gustav Adolph Oldekop (1755-1838), Kanepi pastor Johann Philipp von Roth (1754-1818) ja Võru koolide inspektor Carl August von Roth (1756-1835). Sellest on säilinud vaid 10 numbrit, mis asuvad Peterburis. Eestlaste jaoks olid perioodilised väljaanded uueks meediumiks teadmiste hankimisel. Kuid perioodikat oli maarahva jaoks veel vähe ja väljaannete vahel 19. sajandi esimeses pooles veel mingit konkurentsi polnud.

Eestikeelne ajakirjandus hakkas tasapisi välja kujunema 19. sajandi keskpaigas. Eestikeelse ajakirjanduse isaks võib pidada Johann Voldemar Jannsenit (1819-1890), kes pani 1857. aastal Pärnus käima „Perno Postimehe ehk Näddalilehe“, mis pärast Tartusse kolimist 1864. aastal hakkas ilmuma „Eesti Postimehe” nime all. „Perno Postimees” ilmus aastatel 1857-1885 uue toimetaja all edasi. Ka Carl Robert Jakobson (1841-1882) nägi Jannseni eeskujul, et ajakirjandusliku tegevuse kaudu on võimalik levitada oma radikaalseid ideid ja kuigi tema esimesed katsed ajalehte asutada ei kandnud riigivõimu ja konservatiivsete baltisakslaste vastuseisu tõttu vilja, õnnestus tal 1878. aastal siiski asutada „Sakala”. Ajaleht kajastas kõige

aktuaalsemaid eesti ühiskonna päevaküsimusi, astus teravalt vastu baltisaksa eelisõiguste vastu, avaldas Jakobsoni programme maarahva õiguste ja majandusliku olukorra parandamiseks, pidas vajalikuks Vene kubermangude eeskujul semstvode haldusüksuste sisseviimist, kus eestlastel oleksid samasugused õigused nagu baltisakslastel. Hariduse valdkonnas nõudis Jakobson koolide vabastamist kirikute ja mõisate eestkoste alt ning õppekeeleks pidi olema emakeel (Mägiste 1935: 255).

Tartus ilmus 1881. aasta lõpust Ado Grenzsteini (1849-1916) toimetamisel ajaleht „Olewik“, mida peeti 1880. aastate lõpus parimaks eesti rahvuslikuks ajaleheks. Adam Aint asutas „Tartu Eesti Seitungi“ (1879-1882), mis pooldas „Sakala“ ideelisi seisukohti, Jaak Järv viis ajalehe Tallinnasse üle, kus see ilmus „Wirulase“ nime all kuni 1888. aastani, mil Järv võimude poolt maalt välja saadeti (Mägiste 1935: 251).

Lisaks üldkultuurilise suunitlusega ajalehtedele ilmus 19. sajandil ka kitsamate valdkondade häälekandjaid. Liivimaa talurahvale ilmus Tartus aastatel 1824-1889 ametlike teadete perioodiline häälekandja „Tallorahwa kulutaja“ (Liivaku 1995: 77). Esimesed „Tallorahwa kulutaja“ numbrid ilmusid Riias „Kulutamise Leht“ nime all (Mägiste 1935: 251).

Eestimaa talurahvas luges ametlikke teateid „Maa Walla Kuulutajast“ (1856-1889). Huvitavat ja harivat ajakirja „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on“ andis aastatel 1848-1849 välja Friedrich Reinhold Kreutzwald. See oli esimene piltidega eestikeelne perioodikaväljaanne (Liivaku 1995: 77).

Suurte tiraažidega „Olewik“, „Eesti Postimees“, „Sakala“ ja „Wirulane“ avaldasid lisaks päevauudistele kodu- ja välismaalt, ka rahvavalgustuslikku ja ilukirjanduslikku materjali. Nende ajalehtede jutulisasid said lugejad eraldi kokku kõita ning nõnda oli neil võimalik avaldatud tekste veel kaua aega pärast ilmumist lugeda. Suuremad ajalehed andsid oma veergudel lugejatele ka lugemissoovitusi, tagakülgedel ilmusid raamatumuügi reklaamid ja aeg-ajalt võis neis lugeda uudiseid kirjandustegevuse ja lugemisseltside tegevuse kohta. Suur osa siinses töös kasutatud materjalist eesti lugemisseltside kohta ongi pärit ajaleheteadetest.

Ajalehtedel ja ajakirjadel on olnud suur roll nii lugemisharjumuste propageerimisel, raamatute tutvustamisel kui ka eestlaste ühistegevuse kujundamisel, sest need jagasid informatsiooni Eesti eri paigus toimunud (lugemisega seotud) ühistegevuste kohta ja pakkusid ideid sarnaste tegevuste organiseerimiseks oma kodukohas. Teadetest, mis käivad lugemisseltside kohta, tuleb juttu töö viimases osas, kuid siin olgu toodud mõned näited artiklitest, mis rõhutasid lugemise ja hariduse tähtsust eesti rahvale.

Lugemise tähtsusest rahva arengus kirjutab „Eesti Postimees“ 1870. aasta 4. novembril esilehe artiklis „Kes palju loeb, se palju teab“ järgmist: „Igga rahwa maddalus on temma

rummaluse ja igga rahwa rummalus on temma luggemisse järele. [...] „Agga mis on meil palju luggeda?“ wõib ehk mõnni küsida.” „Meie kirjawara on jo alles weike ja selage hagganaid seas, mis tuul ärrawiib.”” (Lugemisse 1870). Seejärel esitab anonüümne autor küsimuse: miks on meie kirjawara nii väike? Põhjuseks toob ta vähese lugemuse ja ütleb, et raamatud on niisugused asjad, mis ainult seal rohkesti siginevad, kus neid rohkesti pruugitakse. „Waatkem ommeti nende rahwade, nago Soomlased, Rootslased, Sakslased, minnopärrast ka naabrid Lätlased, miks on nende kirjawarra ja ajalehtide hulk palju suurem? Mitte iggakord sellepärrast, et rahwas isse suurem on. Nende luggemise himmo on suurem, mis kirjawarra kaswatab.” (*Ibid.*)

Aasta hiljem jätkab samas väljaandes teemat keegi D.M. Tallinnast. Ta ütleb, et „on mõned need, kes ainult oma kõhu peale ei mõtle, vaid ka oma vaimu peale ja tema tahabki nende hulka kuuluda. Lugemine teeb rahwa targaks. Vaesus on see, mis läheb raskemaks mida rohkem sa seda kannad, kirjawara on see, mis kasvab siis, mida rohkem sa seda pruugid.“ (D. M. 1871). Kirjutaja olevat ise juba 500 raamatut kokku kogunud, 2-30 aasta vanuseid ja tema eeskujuks olevat olnud Mihkel Jürgens⁵ Pärnust. „Pärnu Postimees ehk Nädalileht“ kirjutab 1883. aastal, et Mihkel Jürgensi surma järel (1874) müüsid sugulased tema raamatud Tallinnas maha ja nüüd on osa raamatuid taas kokku kogutud ja laenutatakse lugemiseks 2 kopika eest välja Pärnus „M. Jürgensi pärijate“ raamatukaupluses Luksi majas (vt Jürgens 1883).

19. sajandi ajalehtedes leidis ka raamatuarvustusi, mis võtsid mõnikord kirjanduskriitikadebattide mõõtmed. „Eesti Postimehes“ on keegi -rr- 27. oktoobril 1876. aastal avaldanud kirjanduskriitilise artikli „Eesti kirjaõld“, kus ta kurdab vohava sopakirjanduse üle, nimetades seda umbrohuks ning selliste raamatute kirjutajaid ja levitajaid kilplasteks. Poleemikat tekitasid kaks raamatut: Jules Verne tõlketeos „Meremadu“ („Meremadu ehk Kaheksakümmendtuhat wersta wee alt läbi. Reisimised maailma meredes“, J. H. Gressel: Tallinn 1875) ja Jakob Permanni „Unenägude seletaja“ („Unenägude seletaja. Kõik öösiste nägemiste, wiirastuste ja unenäude proowitud seletused“, Schnackenburg: Tartu 1876). Artikli autor hoiatab lugejat, et kuigi „Meremadu“ tundub lugejale olevat tõsilugu, sest raamatu eessõnas on kirjutatud „1869 ja 70 aastates olla see kõik olnud“, on see tegelikult väljamõeldis. Samuti on raamatus palju võõrsõnu, mis autorit ja lugejat sugugi targemaks ei tee. Irooniliselt ütleb kriitik: „Kui sul himu on, külawader [= lugeja], Kilplaste keelt ja kirja õppida, siis osta enesele „meremadu“. Hind: 8 kop. hõb.“ (-rr-1876) „Unenägude seletajal“ on sile koor, keel, keelemurre, kirjawiis - keik hääs korras. Aga just selle pärast, et tal nii sile

⁵Esimene eestlasest teadaolev bibliofiil

koor on, pean ma sind, kulla külawader, juba ette ära manitsema, et waata ette, sest „Unenägede seletaja“ on päris - kihwtitaim!!!“ [...] „Hoiä ennast, külawader, ja ome noori tüdrukuid selle “seletaja” eest! sest niisugused seletused on - ebausü ` [p]rohwetid.” (-rr- 1876) Kokkuvõtvalt kirjutab -rr-: “Rahwa lugemise isu - kui ta haritud oleks - oleks wistist kõige tulusam rohi, mis Kilplaste taimed ja taimekesed kirjäpõllul närtsima paneks.” (*Ibid.*) Rahwa lugemismaitse kujundamise eest peaks ju hoolitsema Eesti Kirjameeste Selts, kus “kriitikuste komitee” olemas on. Komitee on veel noor, aga artikli autori arvates oleks väga hea, kui iga uue raamatukuulutuse sabas EKmS-i kriitikakomitee lühike arwamus juures oleks, eriti maal laenuraamatukogude jaoks.

19. sajandi ajalehtedes ilmunud raamatureklaamist on Gerli Kangur kirjutanud põhjaliku magistritöö, mistõttu sel teemal pikemalt peatuda ei ole vaja (vt Kangur 2005).

19. sajandi teise poole ajalehtedes esineb rohkesti mitmesuguseid lühiteateid, mis annavad aimu rahwa waimuelust, k. a raamatulugemisega seotud (ühis)tegevustest ühes või teises Eesti piirkonnas. Näiteks annab ajaleht „Eesti Postimees“ 1886. aasta 1. jaanuari väljaande uudistelõigus „Wõru maakonnast“ teada, et suures Rõuge kihelkonnas kulgevat waimu- ja hariduselu waevaliselt, raamatukogusid ei ole, ajalehti ja raamatuid ei loeta ja see teeb elu „liiga tuimaks“ (Rõuge 1886).

Lugemise ja seltsitegevuse tähtsusest põllumeestele on ajakirjas „Oma Maa“ ühes 1886. aasta numbris ära toodud P. Kiilaspea kõne Viljandi Põllumeeste Seltsis 4. augustil 1885. aastal. „Kui meie ühe raamatu ehk kirja kätte wõtame, siis leiame palju mõtteid, mis meie esiwanematel koguni tundmata oliwad, selle pärast seisis neil ka laiem teadus pimeduse katte all warjul. Küll piab aga muidugi meel suure kurwastusega nägema, et mitmed meie aegsed inimesed selle sama astme peale on jäänud, kuhu neid elu sündmus otse nende meelt wastu on wiinud. Nõnda jääb ka neile see kallim kasu pimeduse waiba alla warjule, nagu nende wanematelgi! Kui mõni sõber raamatute tulust ehk seltside kasust, kus kõik laiemad teadused meile kätte pakutakse, rääkima hakkab, siis jääb niisugune natuke mõtlema - aga tuleb wiimaks ikka otsusele: Kust meiesugused seda aega ja raha wõtawad, et kõigist osa wõtta.“ (Kiilaspea 1886)

Mida aeg edasi sajandivahetuse poole, seda selgemalt ja julgemalt kirjutati ajalehtedes artikleid seltsitegevusest, haridusest ja kirjandusest. Ajalehes „Postimees“ ilmus 1900. aastal sügawas rahvusromantilises waimus H. R poolt kirjutatud artikkel „Lugemise tähtsusest rahwa elus“, milles võrreldakse ärkamisaja tähtsamaid tegelasi, Kreutzwaldi, Jakobsoni, Vesket, Koidulat ja Jannsenit antiikklassikute, Sokratese, Platoni ja Aristotelesega. Artikli autor kasutab rahvusromantilisi väljendeid nagu: Taara, priius, isamaa-armastus jt ning rõhutab

raamatukogude vajadust. Ta märgib: „Meil on aasta 8-9 eest kõik raamatukogud kinni ja alles viimasel ajal on ühe ja teise seltsi juures raamatukogu awatud.“ (H.R 1900) Samuti manitseb ta lugejaid, et need hoidugu maitsetust kirjandusest.

Lisaks raamatute lugemise propageerimisele õhutati ajalehtedes lugejaid ka ajalehti tellima. Ajaleht „Wirulane“ avaldab 27. novembril 1884 artikli „Kas peab ajalehtede lugemist edendada püüdma ja kes peawad seda tegema?“ Autorinimeta artikkel põhjendab ajalehtede lugemise tähtsust ning kutsub rahvast üles üksteist ärgitama ajalehti tellima, sest mõnes kihelkonnas on vaid paar kaks-kolm inimest, milles ajalehti tuntakse. Eriti hoolsalt peavad ajalehtede tellimise eest hoolitsema koolmeistrid ja vallavanemad, kes peaksid võtma ajalehtede levitamise endale lausa kohustuseks. Seaduslikku käsku selleks ei ole, aga küll peaks paljudel selleks „südame, armastuse ja vaimukäsk“ olema (Ajalehtede lugemine 1884). Kuna ajaleheväljaandeid oli piisavalt ja nad omavahel konkureerisid, pole põhjust arvata, et nad ainult rahva lugemisharjumuse arendamise ja rahvavalgustuse eest seisid, siin on mängus ka väljaannete ärilised huvid.

Kokkuvõtteks võib öelda, et huvipakkuvad artiklid suurendasid eestlastes lugemishuvi ja nõudlust ajakirjandusväljaannete järele, ajalehti ja ajakirju tutvustati ning hangiti seltside vahendusel, seeläbi lasti lugejavõrgustik lugejaskonnal endal välja moodustada. Igatahes tasub märkida, et ajalehed kujunesid maarahva jaoks ka foorumiteks, kus lugejate kirjade rubriikides sai arutleda aktuaalsetel teemadel. Lugejate kirjadele vastasid neis rubriikides oma eriala tundvad isikud. Kõige enam on leida lugejakirju „Olewikus“. Nii ärgitati rahvast lugema lähtuvalt oma huvialadest ja nad kaasati aktiivselt lugemisprotsessi. „Olewikus“ oli kaks rubriiki: „Kirjad ja sõnumid Tartust“, milles kirjeldati lugejate korrespondentsi mingi sündmuse kohta, et teavitada kogu lugejaskonda. Teine rubriik „Kirjawastused“ oli vaid küsija ja toimetuse vaheliseks suhtluseks, milles lugeja küsimusele anti lühike vastus ning selle juures viidati küsimuse numbrile eelmisest väljaandest.

Eesti ajakirjanduse ajaloo uurijad on välja selgitanud, et 1884. aastal vastas „Olewiku“ toimetus lugejate kirjadele 1088 korral, „Sakala“ andis 1880. aastal vastuse 713 kirjale ja „Postimehest“ on 1881. aastal antud vastus lugejakirjadele 621 korral (Lauk, Maimik 1998: 76).

Kui 19. sajandi esimesel poolel ilmus ajalehti ja ajakirju veel vähe ning trükivõimalused olid kiiresti suurte tiraažide trükkimiseks piiratud, siis sajandi keskpaigast alates suurenesid trükitoodangu mahud kiiresti. Sellele aitas kaasa trüki- ja paberitehnoloogia areng. Paber muutus odavamaks, selles sisalduvat kallist puuvillast kiudu vähendati pidevalt, kuid sellega kaasnes paberi kvaliteedi pidev halvenemine. Periodika trükkimiseks kasutati kõige

madalama kvaliteediga paberit, mistõttu on 19. sajandi perioodikat tänapäevaks säilinud vähe: sajandi esimese poole väljaandeid trükiti vähe ja sajandi teise poole väljaandeid on suurest kogusest hoolimata suhteliselt vähe säilinud.

Ka pole sajandi teise poole ajalehetoimetuste arhiivid komplekselt säilinud. „Olewik“, millel oli suur korrespondentide võrgustik, on korrespondentide sõnumid jälgitavad vaid ajalehes, nende kirjavahetus toimetusega pole aga säilinud, alles on vaid tellimisraamatud. „Eesti Postimehe“ ja „Pärnu Postimehe“ 19. sajandi toimetuste arhiivist pole sedagi osa säilinud. Väärtuslik arhiivimaterjal on suures osas säilinud „Sakala“ ajalehearhiivist, mille põhjal on Ea Jansen teinud põhjalikud uurimused (Laar 2005: 16).

3. KIRJASTAMINE, TRÜKKIMINE JA RAAMATUKAUBANDUS

Raamatuproduktioon ehk kirjastamine, trükkimine ja raamatukaubandus etendavad lugemisseltside arengus tähtsat rolli. Trükkimise ja raamatukaubanduse kehv olukord 18. sajandil olidki lugemisseltside asutamise peamiseks põhjuseks, et hankida ühisjõul lugemisvara. 19. sajandi tööstuslik ja majanduslik moderniseerimine muutis raamatud odavamaks ja kättesaadavamaks, kuid lugemisseltse asutati edasi, sest siis ei olnud lugemisseltside asutamise põhjuseks mitte trükitoodangu vähesus ja halb kättesaadavus, vaid nõudlus laiemas ja uuemas kirjandusvaliku järele. 19. sajandil hakkas arenema kirjastustegevus, mis järk-järgult eraldus trükikodadest omaette äriliseks institutsiooniks.

3.1 Trükkalid-kirjastajad

1890. aastateks oli Eestis juba 30 trükikoda. Richard Antiku 1936. aasta publikatsiooni „Eesti raamatu 400 aastat“ (1935) andmetel ületas Eestis ilmunud trükiste arv 1879. aastal esimest korda saja piiri ja jäigi järgnevatel aegadeks üle saja püsima. Sajandi lõpuks tõusis aastast ilmunud trükiste arv 200-ni. Raamatuid müüsid ikka edasi veel rändkaupmehed, samal ajal suurenes pidevalt raamatumüügikohtade arv ning laenuraamatukogusid oli 1886. aastaks kuni 135. Venestamise ajajärgul paljud laenuraamatukogud suleti, kuid kogude raamatud ei läinud kaotsi vaid laenutamine toimus tihti salaja (Hasselblatt 2016: 263-264).

Sajandi keskpaigas kasutas eestlaste kasvavat lugemishuvi ja eesti haritlaskonna kiiret pealekasvu kiiresti ära Tartu trükkal Heinrich Laakmann (1802-1891), kelle trükikojas trükiti „Eesti Postimees“, „Eesti Põllumees“ ja „Maa-rahva kasuline Kalender“ ning tuntumate eesti kirjameeste töid. Laakmanni trükikoda kirjastas, trükkis ja levitas raamatuid nagu ka teised trükikojad, aga püüdis teistest erinevalt kõige enam trükitehnilise täiuslikkuse poole. Trükikoja asukoht oli soodne, kuna suur osa eestlaste ärkamisaja liidritest ja ühiskondlikust tegevusest koondus sajandi teisel poolel Tartusse.

Laakmann alustas trükitegevusega 1836. aastal Tallinnas Lindforsi pärijate trükikojas, aasta hiljem asutas ta selle trükikoja filiaali Tartusse, millest kasvatas hiljem välja oma mõjuvõimsa trükikoja (Tallinna ja Tartu ärid lahutati ja Tartu äri läks 1840. aastal Laakmanni omandisse). 1830.-1840. aastatel oli Laakmanni trükitoodangus juba ülekaalus ilmalik kirjandus. 1860. aastail võttiski trükikoda suuna peamiselt eestikeelsete väljaannete trükkimiseks, kujunedes eestikeelsete trükiste osas juhtivaks trükikojaks kogu maal. Rahvusliku liikumise

mitmekesisus, mis oma tegevuses hakkas nõudma kirjanduse laiemat sortimenti, tekitas Laakmannile hea kirjastusturu (Loosme 1964: 109-110)

1860. aastaks oli Eestis 9 trükikoda, sinna juurde võib arvestada veel mõned kivitrükikojad.⁶ Tallinnas tegutsenud tähtsamad trükikojad olid Lindforsi pärijate ja Gresseli trükikojad, väiksem oli Kelcheni trükikoda, mis sajandi keskpaigast kolis Kuressaarde. Tartus läks Grenziuse trükikoda 1817. aastal Christian Schünmanni valdusesse ning 1848. aastast oli selle omanikuks Carl Gottlieb Mattiesen. 1840. aastast tegutses Tartus Mattieseni trükikoja kõrval teine suur ettevõtte, juba mainitud Heinrich Laakmanni trükikoda. Pärnus 1809. aastal asutatud Marquardi trükikoda läks 1840. aastal Friedrich Wilhelm Bormi valdusesse, 1895. aastal omandas selle omakorda Laakmanni poeg. Narvas trükiti peamiselt venekeelseid trükiseid, sest ettevõtte kuulus Peterburi kubermangu haldusesse (Talve 2005: 428-429).

Raamatute levitamine ideelistel eesmärkidel tasuta või ärielistel eesmärkidel raamatukaubanduses lõi maarahvale paremad võimalused lugemisvara kättesaamiseks. Raamatukaubandus toimus otse trükikalite ja lugejate vahel või läbi vahendajate, milleks olid raamatukapullused, pastorid ja koolmeistrid. Enne järjepideva ajakirjanduse ja seltsitegevuse algust 19. sajandi keskpaigas jõudis teave uutest raamatutest maarahvani peamiselt pastorite või koolmeistrite vahendusel. Pastorid said ringkirjalisi etteteateid ilmuvatest raamatutest (ka ajalehtedest) ning nemad võtsid vastu raamatutellimusi ja ettetellimusi või ostsid ise omal valikul trükikodadelt raamatuid, et neid maarahvale edasi müüa. Võis aga juhtuda nii, et mõni raamat või autor polnud pastoritele ja köstritele meeltnööda, siis vaikiti selline teos hoopiski maha (Noodla 1986: 24). Maarahvas sai raamatu omandada veel linnade raamatuköitjatelt, talurahvapoodidest või laatadelt, raamatuid pakkusid ka maal ringi käivad rändkaupmehed (harjuskid) (*Ibid.*).

19. sajandi teisest poolest oli maarahval võimalik uusimat lugemisvara endale soetada ka lugemisseltside vahendusel.

3.2 Raamatukaubandus

Eesti tähtsamad raamatukauplused asusid Tallinnas ja Tartus. Tallinnas P. G. Bornwasseri raamatukauplus, mille omanikuks sai 1852. aastal Otto Ferdinand Wassermann, ja Georg Eggersi raamatukauplus, mis kuulus 1848. aastast Franz Ferdinand Klugele ja Carl Ströhmile.

⁶Kivitrükk- litograafia, kivimatriitsiga trükiti pilte, kaarte ja noote.

Tartus oli 18. sajandist pärit Gaugeri raamatupood, 1821 asutati Beckmanni raamatuäri, mis läks edasi Otto Modeli valdusesse. Samuti olid Tartus tähtsamad Carl August Kluge ja Eduard Julius Karowi raamatupoed (Talve 2005: 342).

Raamatukaupmehed olid ühtlasi ka raamatute köitjad ja nende väljalaenutajad, mida on näha raamatuäride köitemärkidest. Raamatumüüja või raamatuköitja etiketil oli müüja või köitja nimi ning aadress. Raamatukaupmehe etikett oli omanikumärgiks seni kuni raamat sai müüdud, edaspidi täitis signeering reklaami eesmärgi. Köitja signeering täitis vaid raamatu reklaamimise eesmärgi, sest köitja tegi tellimustöid temale mitte kuuluvatele raamatutele. Köitjad lisasid oma etiketid tagakaane siseküljele, reljeefsed ja kullatud köitjainitsiaalid lisasid nad tagakaane välisküljele, raamatukaupmeeste etiketid lisati esikaane siseküljele. Köite ja müügi eesmärgil lisatud signeeringud on teose ja uue omaniku vahelülks. Unikaalköite puhul, mis tähendab eriliselt kaunistatud ja meisterlikku köidet, oli köitja signeering ühtlasi ka köitja autorluse kinnitajaks. Köite ja müügi eesmärgil lisatud signeeringud on raamaturingluse uurimisel samaväärtuslikud kui teisedki omanikumärgid.

3. 3. Tsensuur

Tsensuuri mõju 19. sajandi lugemiskultuuri ja lugemisseltside tegevusele oli märgatav. Tsensuur on riiklik kontrollimisvahend vaimse kultuuri ja ühiskondlike tegevuste üle. Tsensuur on totalitaarsete riikide omapära. Sekkudes kirjastus- ja trükitegevuse ning raamatukaubanduse valdkonda, püüab tsensuur lugemisvara kontrollitud mõjutamisega suunata rahva suhtumist riigivõimu.

Pärast Põhjasõja lõppu 1721. aastal kehtestas Peeter I (võimul 1682-1720) tsensuuri vaimulikule kirjandusele ning tema järeltulijad hiljem juhusliku valiku alusel teistelegi raamatutele. Tsensuuriametkonda haldas Venemaa Teaduste Akadeemia. Katariina II valitsusaja (1762-1796) lõpus kehtestati juba regulaarne tsensuur, mis oli tingitud Prantsuse revolutsiooni ideede leviku kartusest ja puudutas peamiselt välismaalt sissetoodavat kirjandust. Keiser Paul I valitsemisajal (1796-1801) oli tsensuur totaalne, väliskirjanduse sissevedu keelati täiesti (Salupere 1991: 9). 784. aastast moodustati kubermanguvalitsuste juurde tsensuuriametkonnad, mis enne olid Teaduste Akadeemia haldusalas. 1796. aastal loodi eraldi tsensuuriamet välismaise kirjanduse kontrollimiseks Riias ning 1799. aastast määrati ametisse tsensurid sadamalinnades, s.h. ka Tallinnas. Keelu all olid esmajärjekorras prantsuse valgustusaja autorite, Voltaire'i ja Rousseau teosed, revolutsioonimeelsed

väljaanded ning Weimari klassikute, Goethe, Schilleri ning valgustusfilosoofi Kanti teosed. Paul I äärmuslik valitsemine tekitas palju kahju raamatukaubandusele ja raamatukogudele.

Balti provintside tähtsaim raamatuvarustaja Johann Friedrich Hartknoch (1740-1789) Riist pidi 1800. aastal oma raamatukaubanduse osa trükkimise kõrvalt lõpetama. Tal pitseeriti kõik raamatukauplused ja raamatukogud kinni, sest otsiti keelatud kirjandust. Tsensuuriga tekkisid Paul I valitsemise ajal äärmuseni viidud sanktsioonid. Põhja-Liivimaal Rannu koguduse pastor Friedrich Samuel Seider, kes asutas Rannus lugemisringi, otsis ajalehe „Dörptsche Zeitung“ kaudu üht kaotsi läinud raamatut. Ajalehekuulutust märkas Riia tsensor Tumanski, kes pidas otsitavat August Heinrich Julius Lafontain'e raamatut keelatuks ja 1800. aastal korraldati Seideri kodus läbiotsimine, mille tulemusena toimetati tõllatäis raamatuid koos Seideriga läbi Tartu Peterburisse. Rannusse jäänud Seideri raamatud põletati 1802. aastal ära. Karistuseks määrati Seiderile avalik ihunuhtlus ja saadeti edasi Siberisse Ntšinski maagikaevandusse sunnitööle, kust vabanes 1801. aastal keiser Aleksander I armuandel (Veskimägi 2000: 82-84).

Aleksander I tühistas 1801. aastal välismaalt raamatute sisseveo keelu ja raamatukogude üle hakkas järelvalvet pidama haridusministeerium, mille alluvusse kuulus ka tsensuur. 1826. aastal anti välja tsensorite tarbeks tsensuurimäärustik, kus oli sätestatud, et raamatuid ei tohi anda välja tsensuuri loata, kusjuures see keeld kehtis ka tagantjärele. Käibes ei tohtinud olla ka need tsensori poolt lubatud raamatud, mis hiljem keelatuks tunnistati (*Ibid.*: 85).

„Niisiis polnud õpetliku ja halemeelse jututoodangu vohamine eesti kirjanduses läinud sajandi [st 19. sajandi – T.V.] teisel kolmandikul ja edaspidigi Freundlichist ja Suve Jaanist Kreutzwaldi ja Koidulani sugugi tingitud lugejate või tegijate halvast maitsest, vaid tsensuurinõuetest.“ (Salupere 1991: 12)

1865. aastal hakkas Vene keisririigis kehtima uus tsensuurimäärustik, kus oli sätestatud raamatukogudele tegevusloa andmine. Tähelepanuväärne on see, et raamatukogusid käsitleti selles kui ärilisi ettevõtteid ja neid nimetati hoopis lugemiskabinettideks. Loa raamatukogu/lugemiskabineti asutamiseks andis kuberner ning Eesti- ja Liivimaal said raamatukogud tegevusloa raamatukaupluste juures. Hariduslike eesmärkidega raamatukogudele olid kehtestatud suuremad nõuded ning kubeneri loa pidi veel kinnitama siseministeerium. Kooliraamatukogude üle valvas haridusministeerium ja lubade taotlemine kooliraamatukogu asutamiseks oli rangem, sest loa selleks pidi andma haridusminister. Raamatukogud olid kooli omanduses ja raamatuid võis osta vaid gümnaasiumi direktori või

rahvakooli inspektori valikul. Maakohtades olid hariduslikud raamatukogud keelatud. See sätestati siseministeeriumi ettekirjutuses ja seda ei avalikustatud. 1884. aastal kehtestas keiser Aleksander III (1881-1894) hariduslikele raamatukogudele eraldi määruse, kus need said nimetuse – avalikud raamatukogud. Määrus anti välja kui ajutine, kuid jäi kehtima Vene keisririigi lõpuni. Kontrollima hakati raamatukogu haldaja poliitilist lojaalsust ning raamatukogud pidid raamatute komplekteerimisel hakkama juhinduma ka keelatud raamatute nimekirjast. Tekkis teise astme tsensuur, mille kontrolliv tegevus ulatus raamatupoodide ja raamatukogudeni (Veskimägi 2000: 160-161).

Raamatukogude lugemisvara üle teostasid kontrolli ka rahvakoolide inspektorid, mis sätestati 1896. aasta haridusministeeriumi korralduses. Ametisse määratud kaks inspektorit allusid Riia õpperingkonna kuraatori erikomiteele. Inspektorid pidid läbi vaatama kõik raamatukogude eesti- ja lätikeelsed raamatud ning igast raamatust tegema venekeelse retsensiooni, mille kohta komitee tegi oma otsuse, kas lubada raamat käibesse või mitte. Ülesanne muutus äärmiselt kohmakaks ja aeganõudvaks ning õpperingkonna kuraator oli sunnitud haridusministeeriumile esitama palve, et inspektorite töö anda üle tsensoritele. Ühtlasi oli loataotlustega koormatud ka kuberner, kes taotles siseministeeriumilt määrukses mõnede kitsenduste tühistamist. Siseministeerium aga tegi kubernerile kohustuseks kinnitada raamatukogude katalooge ja kuberner muutus samuti raamatute läbivaatajaks. Kuberneril õnnestus töö lõpuks anda lätikeelse kirjanduse osas Riia tsensorile ja eestikeelse kirjanduse ülevaatus Tartu tsensorile (*Ibid.*, 2000: 187-188).

Tsensuuriamet asus Eestimaal Tallinnas kindralkonsistooriumis ning Liivimaal Tartu Ülikoolis või Riia konsistooriumis. Seltsilise tegevusega tsensuur otseselt kokku ei puutunud, tsensor tegeles trükkalite ja kirjastajatega, samuti ajalehetoimetustega.

Raamatukogude asutamise takistustest kirjutati 19. sajandi teise poole eestikeelsetes ajaleheteadetes üksjagu. Nii on ajakirjas „Oma Maa“ 31. oktoobril 1886 rubriigis „Raamatukogud“ kirjas, et raamatukogude asutamiseks ei saanud luba Puhja koolmeister, kes soovis raamatukogu asutada koolimajja, samuti lükati tagasi taotlus Kavilda vallakooli raamatukogu asutamiseks ja Harju-Hageris oodatakse vastavat luba juba mitmendat aastat. Samuti kirjutatakse kubernerile käsust 18. septembrist, milles öeldakse, et sillakohtunikud on välja andnud lubasid avalike raamatukogude toetusteks pidusid pidada. Kuna raamatukogude tegevuseks antakse luba kubermanguvalitsuse poolt, siis keelab kuberner selliste pidude pidamise, mis toetavad raamatukogusid, mis tegevusluba pole saanud (Raamatukogud 1886).

„Eesti Postimees“ kirjutab 29. oktoobril 1870. aastal rubriigis „Omalt maalt“ Riias avatud laenuraamatukogust. Teate alguses on fraas, mis tänapäevani tundub: „Kahte kappi on ühhetassa majas tarwis: leivakappi ja raamatokappi, muido ei olle innimesed mitte innimesed, waid nago muud kahhejalgsed lomad, kellel sest kül on, kui agga terri rohkeste ette ripputakse.“ Igas majapidamises peaks olema raamatukapp ja igas kogukonnas raamatukogu. Riias olid kaks venda, Karel- ja Mihkel Busch saanud loa avada kohalik lätikeelne laenuraamatukogu, kus igaüks paari kopika eest raamatuid ja ajalehti lugeda sai. Tartus, Tallinnas ja Pärnus ei julge keegi veel sellist asja vist järele teha, tõdetakse artiklis (vt Riia 1870). Veidi aega hiljem aga laiendas Karel Busch oma kaupluse- laenuraamatukogu tegevuse ka Tallinnasse.

4. ÜLDINE SELTSITEGEVUS

Seltside ajaloo uurimine on Eestis taas päevakorrale tõusnud. Nõukogude okupatsiooni ajal oli see põlu all, sest seltsitegevus kujutas endast kodanikuühiskonna tärkamist, mida nõukogude võim kartis ja mille tõttu jäi see uurimusala unarusse (Talve 2005: 383). Nõukogude ajaloodiskursuses pöörati tähelepanu vaid sellistele ideoloogiale ohutuna tunduvatele kunsti- ja kirjandusseltsidele nagu „Pallas“, „Siuru“, „Eesti Kirjameeste Selts“ jt, sest nende seltside panus rahvakultuuri oli niivõrd tugev, et neid lihtsalt ei saanud ajaloouurimises ja publitseerimises ignoreerida.

Seltsilist tegevust defineeritakse kui ühistegevust. Ühistegevuse põhimõte on kindel käitumisreegel või põhiline tõde, millest ühistu liikmed ja töötajad peavad oma tegevuses juhinduma (Leetsar 2012: 38). Ühistegevus kõige kitsamas mõttes on see, kui pereliikmed toimivad üheskoos, et tagada eluväärsus ja järglaskond. Ühiskondlikus plaanis räägitakse ühistegevusest tavaliselt kolmes valdkonnas:

1. Poliitiline valdkond – poliitilised organisatsioonid ja parteid.
2. Majanduslik valdkond – tulundusühistud, kus teenitakse ja jagatakse ühiselt tulu: kommunaal, tootmine, finants, kaubandus, tervishoid jpt. See valdkond tagab majandusliku kindlustatuse ja materialistliku rahulolu, mille baasil saavad tegutseda ka mittetulunduslikud organisatsioonid.
3. Sotsiaalne valdkond – kultuuriline, hariduslik ja religioosne ühistegevus mitteärielistel eesmärkidel. Erialased liidud ning ühingud, seltsid, sotsiaalabi, haridusliidud jpt. Tagab ühiskonna psühholoogilise tasakaalu ja vaimse arengu (Leetsaar 2012: 34-36).

Kui uurida 19. sajandi seltside, k.a lugemisseltside tegevust, tuleb seda vaadelda eri vaatenurkade alt. Kõigepealt riiklik tasand – seltside asutamist ja tegevust reguleerisid keiserlikud seadused, niivõrd, kuivõrd neid toona eksisteeris, ning nende täitmist kontrollisid riigivõimuasutused, edendades või piirates ühistegevust ja rakendades selleks täitevvõime, kohalike omavalitsusüksusi (valdu) ja politseid. Teiseks tuleb silmas pidada, et Vene Keisririigi Läänemere provintsidel viljelesid ühistegevust üheaegselt kaks (kolm) suuremat etnilist ja sotsiaalset rühma: baltisakslased ja mittedakslased ehk maarahva hulka kuuluvad eestlased ja lätlased. Kõik nad lähtusid oma tegevuses oma rahvuslikest traditsioonidest, kuid eestlased ja lätlased võtsid paljudes aspektides eeskujuna baltisakslastelt. 19. sajandi

tööstusrevolutsiooni ajal polnud seltsiline tegevus enam ainult piiratud huvidega eliidi pärusmaa, vaid see oli iseloomulik ka alamatele klassidele.

1845. aastal välja antud Balti provintsiaalõiguses puudub viide seltsidele kohalikus elukorralduses. Esimene kord, mil seltse Vene riiklikus seadusandluses mainitakse, on 1782. aasta Politseiseaduses, mille sätteid rakendati 1906. aastani. Seaduse sõnastus on üldine ega anna täpseid korraldusi, milline institutsioon peaks seltsi juriidiliselt kinnitama või selle üle järelvalvet teostama. 1860. aastatest hakkasid seltside põhikirju kinnitama erinevad ministriumid. 1890. aastate keskpaigast hakati ministriumitest väljastama nn normaalpõhikirju, mis olid seltsidele kohustuslikud, kinnituse neile andis kuberner või linnapea. 1906. aastast jõustus ajutine seltsiseadus ja põhikirju kinnitas kubermangu seltsiasjade nõukogu (Arukaevu 1994: 5-8).

Varased eesti seltsid tegutsesid sageli oma tegevusvaldkonnas ilma kindla tegevuskavata, seltsiline ühiskondlik tegevus oli eestlastele uus nähtus ning nad ei orienteerunud täpselt oma tegevusvaldkonnas, nende tegevus ei ühtinud mõnikord sellega, mis seltside põhikirjades fikseeritud oli, kui see neil üldse olemas oli. Näiteks pandi 1891. aastal „Vanemuise“ seltsile näitemängude, einelauapidamise ja teiste lõbustuste korraldamise keeld peale, sest võimude arvates ei läinud see tegevus kokku nende põhikirjaliste eesmärkidega (Arukaevu 1994: 12).

Riigivõimu häiriski just seltsi tegevusvaldkonnast kõrvalekaldumine; ei kardetud mitte niivõrd seda, mida tehti, vaid seda, kuidas tehti. Ebamääraste seaduste tõttu ei läinud seadused ja tegelikkus kokku (Arukaevu 1994: 9)

4.1. Eesti seltsid

Eestlaste asutatud seltside eelkäijad, millel puudusid põhikirjad ja liikmemaksuga liikmed, said hoo sisse 1840. aastatest alates ja tuntumad neist tegelesid muusikaga: Tartu vennastekoguduse juures tegutsev eesti pasunakoor (1818), Torma laulukoor (1844), Põltsamaa laulukoor (1840). Taavet Wirkhausi 1839. aastal asutatud Väägvere pasunakoor ja samal aastal tegevust alustanud Väägvere koor on eesti kultuuriloos ühed tähtsamad talurahva seltsingud. Sellele, et esimesed eestlaste loodud seltsid olid muusikalise suunitlusega, andis tõuke arvatavasti Janis Cimze seminar (asutatud 1839), mis 1849. aastal toodi Volmarist üle Valgasse ja kus koolitati koolmeistreid ja köstreid kihelkonnakoolide jaoks, kes said ka hea muusikalise hariduse (Uljas 2018: 21-22).

1865. aastal asutati Tartus laulu- ja mänguselts „Vanemuine“. Eestlaste muusikalist tegevust soosisid ka baltisakslased ja kirik, sest muusikaline ühistegevus tundus olevat ohutu nii Vene

riigivõimule kui ka Balti rüütelkonnale; parem tegelegu maarahvas muusika kui poliitika ja haridusega, peaasi, et rahvuslik eneseteadvus ei kasvaks liiga kõrgeks. Kuid eestlaste muusikaseltsingutele hakkasid üsna pea järgnema põhikirjadega kinnitatud seltsid ning maarahva ühistegevuste amplituuda üha laienes, asutati kultuuriseltse, põllumeesteseltse, lugemisseltse, maaseltse jpt.

Esimene ametlikult kinnitatud maarahva selts, mis omas põhikirja ja aruandluskohustust riigivõimu ees, oli 1863. aastal asutatud „Revalia“. Selts arenes välja Kaarli kiriku laulukoori seltsingulisest tegevusest (Uljas 2018: 28)

Esimesed kindla tegevus- või ametialaga inimesi ühendavad eesti seltsid olid Johann Woldemar Jannseni eestvedamisel asutatud põllumeeste seltsid, mis matkisid baltisakslaste 1839. aastal loodud Eestimaa Põllumajanduse Seltsi (Rosenberg 2013: 31). Suurim põllumeeste seltsidest oli Tartu Eesti Põllumeeste Selts, mis asutati 1870 ja mille esimeheks oli teiste hulgas ka Jaan Tõnisson (1868-?), 1935. aastast Tartu Ülikooli ühistegevuse professor, kes ajakirjanduse kaudu kutsus rahvast pidevalt üles seltsielu edendamaks. Aktiveeruv seltsielu oli märgiks, et eestlased hakkasid tunnetama ühistegevuses peituvat jõudu, millega sai vastu astuda teistele piirkonna jõukeskustele. Seltside teke oli aeglane, kuid järjekindel. Sellise protsessi peale ei vaadanud hästi ei riigivõim ega Balti aadelkond, sest ilmselgelt kardeti, et talurahva hakkab nõudma suuremaid sotsiaalseid õigusi.

Mitmed põllumeeste-, laulu-, mängu- ja teised seltsid sätestasid oma põhikirjades, et neil on õigus oma seltsis seada sisse raamatukogu. See aga ei andnud otsekohe luba raamatukogu loomiseks, vaid oli vastava loa hankimise eelduseks. Raamatukogude asutamiseks vajamineva loa hankimine oli administratiivselt väga segane, määrustikud sätestasid, et loa annab kubermanguvalitsus, kuid ajaleht „Eesti Postimees“ vastas ebamääraselt lugejate küsimuse peale, et kas hakkama saab ka kohaliku valla- või sillakohtu loaga. Enamasti valitigi kohaliku võimude kaudu taotlemise variant, mis oli mugavam, kuid hiljem sai see paljudele saatuslikuks, kui kõrgemale võimuinstantsile selline tegevus teatavaks sai ning raamatukogud suleti (Veskimägi 2000: 162).

Enamus seltsi piirdus sellise kirjanduse tellimisega, mis lähtus nende erialasest tegevusest; põllumajandusseltsid tellisid põllumajanduslikke ajakirju ja raamatuid, muusikaga tegelevad seltsid noote, laulikuid jms. Mõnedes põllumajandusseltsides kujunesid välja oma erialaraamatukogud, kuid neid oli vähe. Raamatukogud loodi seltside juurde, mis olid asutatud järgmistes kohtades: Valgjärve (1896), Sangaste (1898), Kambja (1899), Ulila (1900), Rasina (1901) ja Kodavere (1903), nemad võisid seaduse järgi omada vaid põllumajanduslikke raamatuid (Veskimägi 2000: 198).

Suurimal, Eesti Põllumeeste Seltsil Tartus oli raamatukogus 1895. aastaks 330 raamatut. Nimetatud seltside raamatukogusid võib nimetada esimesteks eesti erialaraamatukogudeks (*Ibid.*: 199).

Eesti-, Liivi -ja Kuramaal olid tegevad ka mitmesugused vene seltsid, mida Peterburi keskviim venestamisajal heldelt toetas. 19. märtsi 1898. aasta „Eesti Postimees” annab teada, et vene seltsidele antakse riiginõukogu otsuse kohaselt 28 500 rubla kolme aasta peale abiraha. Tallinna, Riia ja Miitavi seltsidele eraldatakse sellest üldsummast 3000 rubla aastas ja Jurjevi kooliõpetajate selts „Rodnik” saab 500 rubla aastas (Vene seltsid 1898).

4.2. Lugemiskultuuri soodustavad teaduslikud seltsid

Baltisaksa haritlased koondusid juba alates 18. sajandi lõpust mitmesugustesse teadust viljelevatesse ühingutesse, mis tegelesid väga erinevate eluvaldkondadega, alates majandusest (nt Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet, 1792-1940) kuni keele ja kultuurini (nt Õpetatud Eesti Selts, 1838-1950, taasasutatud al 1988, Kuressaare Eesti Selts, 1817-? jt). 19. sajandi esimesest poolest hakati moodustama teaduslikke seltsi nii Tartus ja Tallinnas kui ka provintsilinnades Narvas, Viljandis, Kuressaares jm. Siinses lugemiskultuuri teemalises uurimuses tutvustatakse vaid suurimaid teaduslikke seltsi, mis on eestlaste hariduselus etendanud tähtsat osa ja mis olid omal ajal maarahvale nõuandjateks. Mõnedes neist domineerisid baltisakslased, teised on aga juba eestlaste loodud ja juhitud.

Õpetatud Eesti Selts

19. sajandi teisel veerandil, baltisaksa estofiilia kõrgajal, tekkis baltisakslaste seas idee asutada selts, mis talletaks oma asukohamaa keele ja kultuuri kohta igasugused teadmised nii maarahva kui ka baltlaste jaoks, tõstaks kogu rahvastiku haridustaset ning edendaks seeläbi nende elujärge. Selts asutati 1838. aastal ning sellega liitusid ka tuntud eesti kirjanduse suurkujud Friedrich Reinhold Kreutzwald ja Friedrich Faehlmann (ÕES-i esimees 1843-1850). ÕES panus eestlaste kultuurilukku seisneb ennekõike eesti keele arendamises ja seeläbi ka eestikeelse kirjanduse soodustamises. Just seltsi ettekandekoosolekutelt 1839. aastal sai alguse rahvuseepose kirjutamise mõte. Rahvuseepos „Kalevipoeg”, millele oli paralleeltekstina lisatud tõlge saksa keelde, ilmuski seltsi toimetistena 1857-1861. „Kalevipoja” rahvaväljanne ilmus teadupärast 1862. aastal Soomes.

Alates 1840. aastast andis ÕES välja toimetisi (*Verhandlungen*) ja alates 1861. aastast teaduslikku aastaraamatut (*Sitzungsberichte*), mis koondasid baltisaksa ja eesti autorite

uurimustöid ja ettekandeid eesti keelest, ravaluulest, ajaloo jms. Nende kaudu said esmaseid teadmisi sellest omandada ka eestlastest haritlased, kes hakkasid ise samuti oma uurimusi ja ettekandeid ÕES-i väljaannetes avaldama. ÕES kogus kokku nii aktuaalseid kui ka varasemaid baltisaksa estofiilide uurimusi eesti, läti ja liivi keele kohta, väärtuslikumad neist eesti keeleala kohta pärinevad August Wilhelm Hupelilt, Woldemar Schulzilt, Johann Heinrich Rosenplänterilt jt. Samuti koondas selts varsemad baltisakslaste ajaloolased kirjutised, uurijate märkmed ja kirjavahetuse ning kasutas neid oma uurimistöodes ja publikatsioonides. Selts tegeles ka rahvaluule kogumisega ning tegi koostööd Tartu Ülikooli ja Peterburi Teaduste Akadeemiaga, koostas bibliograafiaid uutest ja varem ilmunud raamatutest.

Seltsil oli raamatukogu, arheoloogiakogu ja etnograafiakogu, mis said hiljem Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Ajaloomuuseumi alusvaradeks. Rahvuslikul ärkamisajal delegeeris ÕES estofiilse tegevuse eesti haritlaskonnale. Seltsi arhiivis, mis asub tänapäeval Eesti Kirjandusmuuseumis, leidub materjale eestlaste lugemiskultuurist vaid bibliograafiliste nimekirjadena, kõik ülejäänud kirjad on eesti keelest ja ajaloo. ÕES-i mitmekülgsest tegevusest on hiljuti ilmunud Kersti Taali mahukas uurimus (vt Taal 2018).

1912. aastal lõpetas ÕES täielikult eesti kultuuriuringud ning keskendus saksa- ja baltisaksa kultuuriloo uurimisele (Lukas 2006: 465). Seltsi tegevusele mõjus rängalt 1905. aasta revolutsioon, mil teravnesid eestlaste ja sakslaste omavahelised vastuolud. Liivimaa rüütelkond lõpetas toetuste maksmise ning kohe vähenes ka seltsi aastaraamatute maht ja väljaandmine, perioodil 1901-1910 ilmus vaid kaks väljaannet (Taal 2018: 99).

Eesti Kirjameeste Selts

1872. aastal asutati Eesti Kirjameeste Selts, mis oli esimene eestlaste rahvuslik kirjanduslik organisatsioon. Asutamisel polnud eestlastel sõna „kirjandus” veel laialt käibel, vähemalt ei arvestatud sellega, et on olemas eraldi eestkeelne kirjandus. Sõna „kirjandus” tähistas kõigis keeltes käibel olevaid teoseid, kindlamini juurdus see termin eesti keeles alles 19. sajandi lõpus. Seetõttu arvati paremaks nimetada seltsi kirjameeste, mitte kirjanduse seltsiks. Kuid seltsil oli ka saksakeelne nimi – *Estnische Literarische Gesellschaft* (ek Eesti Kirjanduse Selts), mis toob seose kirjandusega tänases tähenduses paremini esile. Seltsi asutamine toimus Viljandis, Kreutzwaldi algatusel, kes taotles uue seltsi asutamisega eesti keele parandamist, eestikeelsete kooliõpikute kirjastamist, eestikeelse kirjanduse laiemat publitseerimist ning eesti kirjameeste ühendamist. Vaatama sellele, et seltsi liikmeskond olid eestlased ja ajasid justkui ühist Eesti asja, ei jäänud omavahelised lahkkelid tulemata. Liikmeskonnas olid

esindatud paljud õpetajad ja üleüldse kõik need, kes oskasid lugeda ja võtsid ka kirjalikus vormis avalikus ruumis sõna. Erinevalt ÕES-ist, kus domineerisid (akadeemiliselt) haritud ja aadlikud, seisid EKmS-i liikmed põlisrahvale ligemal (Hasselblatt 2016: 248-249). Seltsis loodi raamatukogu ning hakati koguma etnograafilist materjali eestlaste kohta. Selts pani aluse hilisematele tähtsatele rahvuslikele kultuuriinstitutsioonidele, mis tegutsevad tänapäevalgi (Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahva Muuseum).

Seltsi eestvõttel toimunud suureks hariduslikuks ja kultuuriliseks aktsiooniks oli rahvaluule kogumine Jakob Hurda algatusel. 1888. aastal avaldas Hurt üleskutse „Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele”, mis avaldati kõigis suuremates ajalehtedes. Selles kutsus Hurt kõiki üles koguma „vanavara”, st eesti murdeid ja rahvapärimust, rahvalaule, -jutte, kombeid, uskumusi jms ning saatma oma üleskirjutusi talle. Rahvaluule kogumise kõrgperiood oli 1880- 1890, mil Eestis valitses venestusaeg (vt ka Talve 2005: 388). Hurda üleskutse leidis rahva hulgas elavat vastukaja ja juba sama aasta lõpuks oli tal üle 200 kirjasaatja, hiljem lisandus neid veelgi. Tänu eestlaste tolle aja heale lugemis- ja kirjaoskusele koguti suur rahvaluuleandmestik, mis on praeguseks üks maailma suurimaid. Põhiline osa rahvaluulest koguti Liivimaalt, mis rahvahariduslikult ja kultuuriliselt oli 19. sajandil aktiivsem kui Põhja-Eesti. Hurdale ja teisele aktiivsele rahvaluule kogumisele üleskutsujale, Matthias Johann Eisenile järgnesid teisedki ärksad kirjamehed: Mihkel Veske, Juhan Kunder, Peeter Süda jt. Kogutud rahvaluule põhjal anti välja muistendite ja rahvajuttude kogumike, millest tuntumad on Jakob Hurda „Vana kannel”, mis hakkas vihikutena ilmuma 1875. aastast. Matthias Johann Eiseni „Eesti rahva mõistatused” (1889), Mihkel Veske ettekanded ÕES-i aastaraamatutes ja EKmS aastaraamatutes pealkirja all „Küsimised kodumaa asjadest” (1874) ja kaheosaline teos „Eesti rahvalaulud” (1879, 1883).

1886. aastal ilmus ajalehes „Postimees” rubriigis „Kirjandusest” üleskutse rahvale (koostatud 1885) pealkirjaga „Eesti Kirjameeste Seltsi asjus!”, milles anti teada, et selts peale rahvakultuuri ka teadust arendab. Artiklis julgustatakse seltsi igati toetama ja liikmeks astuma (Kirjandusest 1886).

Eestimaa Kirjanduse Ühing (EKÜ)

E(h)stländische Literärische Gesellschaft ehk Eestimaa Kirjanduse Ühing oli Tallinna baltisaksa haritlaskonnast moodustatud teadusühing, mis tegutses 1842-1940 ja mille haldusalasse kuulus Eestimaa Üldine Avalik Raamatukogu Tallinnas.

Ühing pööras tähelepanu Eestimaa kubermangu ajaloo uurimisele ja publitseerimisele, samuti tegeleti eesti rahvaluule uurimisega, millest ilmus Alexander Heinrich Neusi toimetusel

esimene mahukam eesti rahvaluule antoloogia. Korresponderiva liikmena kuulus ühingusse ka Friedrich Reinhold Kreutzwald (Veskimägi 2000: 102).

Eesti Kirjanduse Selts (EKS)

Selts tegutses aastatel 1907-1940 ja selle tegevus taastati 1992. aastal. Eesti Kirjanduse Selts asutati 1907. aastal „Postimehe“ toimetuse rahvusmeelsete tegelaste eestvedamisel. Seltsist sai kirjameeste ja lugejaskonna vaheline foorum, mida vahendas peamiselt „Postimees“. Eesti Kirjanduse Selts oli aluseks Eesti Rahva Muuseumi asutamisele (EK 2001: 160).

1910. aastal avaldas EKS kõigis ajalehtedes vallavalitsustele üleskutse tasuta raamatukogude ja lugemistubade asutamiseks, mis kandis aga vähe vilja ning selts distantseerus seejärel raamatukogudega tegelemisest (Veskimägi 2000: 236-237).

4.2.1. Haridusseltsid

Haridusseltsid tekkisid 20. sajandi alguses ning nende eesmärk oli hariduse edendamine, kuna riik ja omavalitsused ei suutnud piisavalt koole toetada. Haridusseltsid asutasid uusi koole või võtsid vallakoolid enda hallata. Raha saadi haridustegevuse toetuseks heategevusürituste korraldamistest, õppemaksudest, annetustest või valla ja linna toetustest. Kohe pärast 1906. aasta seltside ja liitude ajutist eeskirja, mis lubas avada rahvuslikke koole, kus haridust said omandada eraldi eesti rahvusest õpilased, hakkasid ka tekkima haridusseltsid. Esimese haridusseltsi, Eestimaa Saksa Haridusseltsi, asutasid baltisakslased 1906. aastal. Samal aastal asutati Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts Tartus (ENKS) ja Eestimaa Rahvahariduse Selts Tallinnas (ERS). ENKS suur teene seisnes esimese eestikeelse keskkooli asutamises, milleks oli Tartu tütarlaste gümnaasium. ERS kirjastas oma kirjandustoimkonna allüksuses kooliõpikuid. Nimetatud suured haridusseltsid tekitasid omale haruseltse üle Eesti (Uljas 2018: 55-57). Osa haridusseltse kasvasid välja lugemisseltsidest.

4.2.2. Karskusseltsid

Eestlaste lugemisharjumuste kujunemise kontekstis on põhjust rääkida ka karskusseltsidest, mis tegelesid lugemise ja lugemisvara levitamisega. Need seltsid olid rahvaraamatukogude tegevuse jätkajad. Mitmed loata tegutsenud seltside raamatukogud anti üle karskusseltsidele. Esimene karskusselts asutati 1889. aastal Toris, 1892. aastal oli Eestis juba 18 seltsi. Karskusseltside raamatukogude asutamiseks või teistelt seltsidelt raamatukogu

vastuvõtmiseks seati mitmeid administratiivseid kitsendusi. Näiteks said Kolga-Jaani ja Tarvastu karskusseltsid eitava vastuse raamatukogu omamiseks. Mõned karskusseltsid võisid oma raamatukogudesse võtta vaid venekeelset kirjandust (nt Narvas „Võitleja“). Kitsenduste tõttu tegutsesid mõned karskusseltside raamatukogud salaja. 1890. aasta määruse alusel sai raamatukogu asutamise loa Pärnu karskusselts ja ühtlasi oli see esimene raamatukogu Eestis, mis sai tegutsemisloa 1890. aasta määrusest tulenevalt. Audru karskusselts suutis tegutseda avalikult nii, et ei pidanud alluma 1890. aasta raamatukogumäärustikule. Kohalik kihelkonnakooliõpetaja Karl Tarkpea taotles raamatukaupluse ja raamatukogu pidamise luba enda nimele. Raha aga andis raamatute ostmiseks karskusselts ning raamatuid said lugeda kõik kohalikud elanikud (Veskimägi 2000: 201-202).

Ajakirjanduses seostati sageli lugemisseltside asutamise vajadust karskusseltsidega, sest karskusseltside sõnum levis peale kõnede ja pidude ka raamatute ja ajalehtede kaudu ning lugemistegevuses nähti tõhusat võimalust alkoholismi vastu võitlemises.

5. LUGEMISSELTSID, LUGEMISRINGID JA RAAMATUKOGUSELTSID

18. sajandi teisel poolel toimus Lääne- ja Kesk-Euroopas märkimisväärne sotsiaalkultuuriline pööre, mida nimetatakse valgustuseks. Valgustuse kandjaks sai kodanlastest haritlaskond, kellega liitus valgustuslikult meelestatud aadelkonna osa – valgustusideoloogiast tulenevalt hädustid seisuslikud piirid. Õppeasutustes, klubides, kirjandusvaldkonnas, ajakirjanduses ja isegi vabamüürlikes loožides tegutses liikmeskonna ühisel korraldusel lugemisvara ostmisega, milleks olid raamatud ja ajalehed. Saksamaal ja teisteski Lääne-Euroopa maades toimus lugemisrevolutsioon, aste-astmelt mindi intensiivselt lugemiselt (üht raamatut loeti korduvalt) ekstensiivsele lugemisele (loeti palju ja erinevat kirjandust) (vt Jürjo 2011: 144). Lugemisrevolutsioon sesines selles, et hädustid lugemiselt mindi üle vaikselt lugemisele, avalikkuse ees lugemiselt omaette lugemisele ja aeglaselt lugemiselt kiirele lugemisele, kiire lehitsemise ja sisust ülevaate saamine hakkas põhinema sisukorral. 18. sajandi valgustusaeg on Euroopas ka lugemisseltside tekkeajaks. Nende asutamisel olid nii majanduslikud, sotsiaalsed kui ka kultuurilis-hariduslikud põhjused.

18. sajandil polnud veel trüki- ja paberitootmise tehnoloogia muutunud, kõike tehti käsitsi, Paberi tootmises olid tooraineks vanad riidekaltsud, mis tegi tooraine hankimise ja omahinna üsna kõrgeks, mistõttu kujuneski raamatute ja ajakirjade lõpphind nii kõrgeks, et nende kättesaadavus oli raskendatud ka keskklassile. Lugejate arv oli paranenud haridusolude tõttu aga tõusuteel ning tekitas suurema nõudluse kirjanduse järele kui toota suudeti. Lugemis- ja kirjutamisoskus polnud 18. sajandist alates enam kitsa aristokraatide ja haritlaste privileeg, vaid sellest said järjest enam osa ka madalamad ühiskonnakihid. Samuti tekkis vajadus eriliigilise kirjanduse järele; lisaks ilukirjandusele tuntu huvi ka teatmeteoste, tarbekirjanduse, erialase kirjanduse, reisikirjanduse jms vastu, järjest rohkem soovisid oma lugemishuvi rahuldada ka naised. Raamat muutus 18. sajandil väärtuslikuks kaubaks, mis hakkas mõjutama ka majandust. Materiaalsetele ja kultuurilis-hariduslikele põhjustele, mis tingisid lugemisseltside tekke, lisandus sotsiaalse kommunikatsiooni suurenev vajadus – lugedaoskavad/haritud inimesed soovisid omavahel vahetada mõtteid ja kujundada ühiselt arvamusi teatud ühiskondlikel teemadel ja selleks pakkusid häid võimalusi just lugemisseltsid.

Oma osa lugemisseltside tekkes nii Lääne-Euroopa maades kui ka Baltikumis oli raamatukogude stagneeritusel. Raamatuid hangiti vähe ja juhuslikult, polnud stabiilset rahastust, lugemisvara oli aegunud ja raamatukogud olid avalikkusele külastatavad vaid loetud päevadel. Näiteks olid Riia Avalik Raamatukogu nädalas vaid 2 päeva avatud.

Eestikeelses raamatu- ja lugemiskultuuri alases uurimiskirjanduses ei ole defineeritud, mis lugemisselts on, küll aga on sel teemal rohkesti uurimusi tehtud Lääne-Euroopa maades ja eriti Saksamaal. Neis uurimustes defineeritakse lugemisseltsi kui riigist, kirikust ja seisislikust korrast väljaspool asuvat organisatsiooni, mis koondas lugemishuvilisi ja pakkus seltsi liikmetele võimalust oma lugemisvajaduse rahuldamiseks. Lugemisseltsid olid iseloomulikud 18. sajandile ja 19. sajandi algusele, tänapäeval nähakse neis täiskasvanuhariduse varast vormi. (vt Dann 1981). Baltisaksa lugemisseltse uurinud Indrek Jürjo on öelnud, et lugemisseltsid oli üks kultuurilise, sotsiaalse ning poliitilise emantsipatsiooni vorme, kuhu koondusid ühiste huvide alusel edasipüüdlevad ühiskonnakihid (Jürjo 2011: 145).

5.1. Lugemisseltside algusaeg Balti kubermangudes

Balti provintssidesse loodi esimesed lugemisseltsid (*Leseverein*) Saksamaa eeskujul 18. sajandi lõpul. Hea pinnase raamaturingluseks lõi Johann Friedrich Hartknoch sen. (1740-1789), kes rajas 1763. aastal Miitavisse ja kaks aastat hiljem Riiga kirjastus-raamatukaupluse, mis oli esimene kogu Baltikumis (Jürjo 2011: 149).

Üks tuntumaid ja paremini dokumenteeritud baltisaksa lugemisseltse oli August Wilhelm Hupeli (1737-1819) lugemisselts Põltsamaal, mis alustas tegevust 1770. aastate alguses ja tegutses kuni 1799. aastani, mil keiser Paul I kehtestas range tsensuuri ja keelas revolutsiooniideede levimise kartuses raamatute sisseveo Lääne-Euroopast. Hupeli Põltsamaa lugemisseltsi tegevus seisnes raamatute ja ajalehtede kättesaadavuse soodustamises, ühises lugemisvara tellimises ning selle käest-kätte laenutamises lugemisseltsi liikmete vahel. Hupeli lugemisseltsist on Indrek Jürjo avaldanud põhjaliku kaheosalise artikli (vt Jürjo 2011), kusjuures ta on saanud toetuda mitmele Hupeli enda kirjatööle. Esmane ja üks tähtsamaid allikaid on talle olnud Hupeli enda kirjutis „Von Lesegesellschaften in Lief- und Ehstland“ (1782) (Jürjo 2004: 120), samuti on ta kasutanud Hupeli ja Hartknochi kirjavahetust ning lugemisseltsi liikmete omavahelist kirjavahetust. Hupel on Põltsamaa lugemisseltsi maininud ka oma 4-köitelises väljaandes „Topographisches Nachrichten von Lief- und Ehstland“ (1774, 1777, 1782, 1789).

Põltsamaa lugemisseltsi asutamise ajaks võib Hupeli kirjavahetuse järgi otsustades tinglikult pidada 1771. aastat. Lugemisselts hakkas isegi võrreldes Saksamaa samalaadsete seltsidega tegutsema väga varakult, sest seal saavutati kõrgaeg alles 1780. aastatel. Põltsamaal oli lugemisseltsi asutamise põhjused nii majanduslikud (raamatute kõrge hind ja halb kättesaadavus), kui seotud ka Hupeli rahvavalgustuslike püüdluste ning sotsiaalse kommunikatsiooni vajadusega. Kõik lugemisseltsi liikmed olid kohustatud ostma raamatuid ja ajakirju ning neid teistele liikmetele välja laenutama. Kui trükist enam ei soovitud laenutada, võis seltsi liige enda ostetud teose endale jätta. Seltsi liikmed ostsid raamatuid vastavalt oma majanduslikele võimetele. Hupel, olles lugemisseltsi juht, esitas tellimusi (tellis Riia Hartknochi kirjastuse kaudu), koostas arveid, korraldas raamatukõitmise ja saatis kohale saabuvad raamatud tellijatele edasi (Jürjo 2004: 121). Hartknochi Riia kirjastus-raamatukauplusele tekkisid üsna pea konkurendid, Gaugeri ja Linde raamatukauplused Tartus ning Glehni raamatukauplus Tallinnas, kellelt Hupel oma lugemisseltsile ka raamatuid tellis (Jürjo 2004: 122).

Hupeli lugemisseltsis oli 500-600 raamatut, millest pidevas ringluses oli 15-20 köidet, kokku ringles neid seltsi ligi kolmekümne tegevusaasta jooksul tuhandeid (Jürjo 2004: 121). Raamatute täpne arv ja ka nimekiri ei ole tänapäeval enam tuvastatav, sest vastavad dokumendid on kaduma läinud. Põltsamaa lugemisseltsi lugemisvara kohta on võimalik andmeid saada kaudsel teel. Teada on teoseid, mida lugemisseltsile pakuti müügikataloogide vahendusel kirjastustest. Hartknochi kirjastus saatis Hupelile Leipzigi messikatalooge, Hupel koostas ise tellimusnimekirju. Raamatute temaatiline spektrum oli väga lai, kuid kõige rohkem oli kirjandust ajaloo, poliitika, geograafia jm loodusteaduste alalt. Seltsi liikmete vahel ringles palju ajastule tüüpilist kirjandust; reisikirju, praktilisi nõuanderaamatuid, teatmeteoseid (loodusteaduste, meditsiini, põllumajanduse, pedagoogika jm kohta). Ilukirjandusest olid esindatud ajastutüüpilised meelelahutusromaanid, aga ka toonase kõrgkirjanduse esindajate (Klopstock, Goethe, Wieland) teosed (Jürjo 2004: 130-132). Palju oli usulise sisuga kirjandust, mis moodustas 1/10 raamatute koguhulgast (jutlused, hingekosutuskirjandus jm valgustusteoloogiline kirjandus).

Ajalehtedest oli kõige populaarsem (ka Saksamaal) „Allgemeine Literatur-Zeitung“, mis Hartknochi kaudu saabus aga sageli üsna pika hilinemisega ja tekitas lugemisselts(ide) liikmeskonnas pahameelt. Arvestades tolle aja transpordivõimalusi, liikusid raamatutellimused Saksamaalt Baltikumi kuni aastase viivitusega (Jürjo 2004: 122).

Kõige enam ringles lugemisseltsis saksakeelseid raamatuid, kuid oli ka prantsus-, inglisis- ja venekeelset kirjandust.

Põltsamaa lugemisseltsile tuli kasuks Riia ja Tartu raamatukaupluste omavaheline konkurents, Tartu poed hakkasid raamatuid müüma odavamate hindadega, Hupel jäi algul küll Hartknochile truuks, sest Hartknoch kirjastas ka tema enda väljaandeid, kuid lugemisseltsi nõudliku liikmeskonna surve all pidi ta Riia ostude osatähtsust vähendama. Lugemisseltsi liikmed viivitasid arvete maksmisega ja Hupel pidi pakilisemad maksed nende eest ise ära tegema, et kahjusid vähendada. Ta tellis Riist Hartknochilt raamatuid ka neile lugejatele, kes ei kuulunud lugemisseltsi. Kokku kuulus Hupeli lugemisseltsi 24 liiget, ennekõike lähedal elavad pastorid, arstid, juristid, aadlikud ja mitteaadlikest mõisarentnikud. Suuremaks ei saanud ta liikmeskonda paisutada, sest siis oleksid tekkinud suuremad probleemid lugemisvara tellimisega. Samapalju liikmeid oli ka Saksamaa lugemisseltsides. Tahtjaid oli muidugi rohkem. Tuntumatest nimedest kuulusid Hupeli lugemisseltsi sealsamas Põltsamaal elanud ja tegutsenud arst ja literaat Peter Ernst Wilde (1732-1785), vabamüürlike sidemetega Otto Friedrich von Pistholkors (1754-18319) ja pastor Heinrich Johann von Jannau (1753-1821)

Hupel, kes vahendas raamatutellimusi ka väljaspoole lugemisseltsi liikmeskonda, nõudis, et lugemisseltsi eksemplarid tsirkuleeriks vaid liikmeskonna seas (Jürjo 2004: 139). Sarnane nõue oli ka teistes lugemisseltsides, sest raamat oli lõpuks ikkagi kellegi eraomand. Lisaks on liikmeskonna seas eksemplaridel kergem silma peal hoida, väljaspoole liikmeskonda laenutatud eksemplar võib lihtsamini kaduma minna.

Hupeli selts lõpetas tegevuse 1799/1800. aasta paiku, keiser Paul I äärmiselt reaktioonilise poliitika tõttu. Mõnede endiste seltsiliikmete ja Hupeli vahel veel raamatud liikusid ja ajalehti telliti ning lugemisseltsi üritati taastada, kuid see kestis väga lühikest aega, kuni 1805. aastani, mil Hupel lahkus Põltsamaalt Paidesse ja lugemisselts lõpetas jäädavalt tegevuse. Ka Hartknoch sulges oma kirjastuse. Tema poeg Carl Johann Gottfried Hartknoch alustas taas raamatukaubandusega Aleksander I ajal (Jürjo 2004: 141).

Lisaks Hupeli lugemisseltsile on teada, et ühise lugemisvara laenutamise ja tellimisega tegelesid ka teised baltisakslaste seltsid. Hupeli otsesel eeskujul asutas Heinrich Johann von Jannau lugemisseltsi Laiusele, mille täpset asutamisaega pole teada, kuid Hupeli ja Hartknochi vahelises kirjavahetuses on seda mainitud 1777. aastal. Jannau tellis Laiuse lugemisseltsi jaoks lugemisvara Hupeli kaudu Hartknochilt (Jürjo 2004: 121-126). 1781. aastal asutati Tallinna „Bürgerliche Klubbe“ (hilisem „Erholung“) ja 1782. aastal Tallinna Mustpeade Maja klubi, kus klubi liikmed laenutasid seltsi raamatukogule välja oma isiklikke raamatuid ja ajalehti ning neid sai klubis ka kohapeal lugeda (Uljas 2018: 13-15).

Teateid on ka Tallinna lugemisseltsi või lugemisühingu (*Revalscher Leseverein*) kohta, mis oli abiks Eestimaa Üldise Avaliku Raamatukogu tegevuses. Eestimaa Kirjanduse Ühing (*Ehstländische Literarischen Gesellschaft*) hakkas hooldama 1825. aastal asutatud Eestimaa Üldise Avaliku Raamatukogu (Estländische Öffentliche Bibliothek) raamatufondi. Eestlaste lugemisloos on EKÜ-l oma koht, sest raamatukokku komplekteeriti ka eestikeelset kirjandust ning seal säilitati juba varem ilmunud eestikeelseid väljaandeid, mis saadud rüütelkonnalt ja pidevatest annetustest. Et EKÜ valduses olev Eestimaa Üldine Avalik Raamatukogu ei leidnud kuni 1863. aastani aktiivset kasutust, asutati avaliku lugemishuvi elavdamiseks EKÜ juurde Tallinna lugemisühing (*Leseverein zu Reval*) (Robert 1992: 535-539). Eestimaa Üldise Avaliku Raamatukogu juurde oli 1827. aastal avatud lugemistuba (Veskimägi 2000: 99). Tallinna lugemisühing sai EKÜ raamatukogu kasutada võrdselt EKÜ liikmetega. Lugemisühingu liikmete soetatud ning omavahel laenutatud raamatud annetati hiljem EKÜ-le. Lugemisühingu lugemisvara koosnes peamiselt ilukirjandusest ning vähem loodusteaduslikest ja ajalooalistest, teoloogilistest ja geograafilistest teostest. Lugemisühingu raamatud koondati EKÜ kirjanduse ja kunsti sektsiooni ning nende baasil tekkis pärast lugemisühingu tegevuse lõppu lugemisring (*Lesezirkel*), mis tegutses aastatel 1889-1919 (Robert 1992: 539).

Kui Saksamaal eksisteeris üldiste lugemisseltside kõrval ka palju erialaseid lugemisseltse, tekkis neid baltisakslaste hulgas vähe. Seni on teada, et Võru praostkonna konvendis tegutses teoloogiline lugemisselts 1802. aastast. Seltsi liikmete arv oli kuni 21 ja kirjanduse valik ei piirdunud vaid teoloogiliste raamatutega. Võru teoloogiline lugemisselts lõpetas tegevuse 1830. aastal ja oli üks Õpetatud Eesti Seltsi eelkäijatest. Teine varasem erialane lugemisselts oli Eestimaa pastorite lugemisühingu juurde 1819. aastal loodud Eestimaa jutlustajate raamatukogu, mis tegutses sarnaselt lugemisühinguga kuni 1847. aastani (Jürjo 2011: 166-167).

Eesti- ja Liivimaal täitsid baltisaksa lugemisseltsid 18. sajandi valgustusajastu rahvavalgustuslikke funktsioone ka talupoegade jaoks, sest baltisakslastest mõisnikud ja pastorid laenutasid lugemisvara ka kirjaoskajatele eestlastele. Selliseid eesti soost raamatulugejaid oli toona muidugi veel vähe, kuid tasapisi hakkas lugemisseltsiline tegevus jõudma ka eestlaste hulka. Järgnevalt annangi ülevaate sellest, mida on teada eestlaste lugemisseltsidest 19. sajandil ja 20. sajandi alguses. Enne seda aga toon välja eesti lugemisseltsi erinevad vormid ja eelastmed.

5.2. Lugemisseltsilised vormid

19. sajandil oli ilmalik seltsitegevus eestlastele veel uus nähtus ning selles valdkonnas ei orienteerunud väga hästi. Lugemist soodustavate ja edendavate seltside kohta kasutati läbisegi selliseid mõisteid nagu lugemisselts, lugemisring, lugemislaud ja raamatukoguselts, mis teeb nende uurimise keeruliseks, sest täpselt ei saa aru, kas sama nimetusega nähtused kujutasid endast üht ja sama nähtust. Probleem tekkis muu hulgas sellest, et põhikirjad, kus seltsiliik oleks olnud kindlalt fikseeritud, olid vaid vähestel seltsidel ning ajalehtedes esitleti ühiselt tegutsevaid lugemishuviliste grupe nii kuidas rahvas oli neid harjunud nimetama. Ajakirjanduse ja arhiividokumentide põhjal on siiski võimalik ettekujutust saada, mida üks või teine ühislugemise liik endast tol ajal kujutas.

Ühislugemine

Ühislugemiseks võib pidada kõige varasemat ühiskondlikku lugemistegevuse organiseeritud vormi. Eesti maarahvas võttis ühislugemisest osa kodus, koolides, kirikutes, piibliseltsides jm, kus ühiselt loeti erinevaid tekste, õpiti neid ja arutleti nende üle. Ühislugemise alaliigiks on ka ettelugemine. „Kirikus luges pastor, koolimajas köster või koolmeister või hernhuutlasest ettelugeja. Siit on ettelugemisharjumus varakult kandunud kodudesse.“ (Noodla 1986: 11) Kaja Noodla ütleb, et ettelugemiste kuulamine oli tavaline vaheaste üleminekul jutustamistraditsioonilt lugemisele ning on esinenud vist kõigi rahavaste juures. Oma uurimuses vanade eestlaste lugemiskultuurist toob ta mitmeid näiteid omaaegsete kirjameeste töödest, kus selliseid koduseid ettelugemisi kirjeldatakse. Peremees, perenaine või ka mõni muu inimene, kes hästi lugeda oskas, luges oma kogukondlastele ette mõnest raamatust ja teda kuulasid tema kaaskondlased (lapsed, pere juures elavad sugulased, teenijad, päevilised), nii need, kes ise võib-olla ka oskasid lugeda, kui ka need, kes (veel) lugeda ei osanud. Selliseid ettelugemisi harrastati eestlaste seas laupäeva õhtul pärast saunaskäimist, pühapäeval hommikul – eriti siis, kui kirikusse ei saadud minna –, aga ka ristsetel ja matustel. Lugemisvaraks olid esialgu enamasti usulise sisuga tekstid, piibel, katekismus, palveraamat, lauluraamat, hiljem arvatavasti ka muusisuline kirjandus. Kuna koduõpetus mängis eestlaste jaoks olulist rolli kuni 19. sajandi keskpaigani, olid sellised kodused ettelugemised väga olulised lugemisharjumuse kujundamisel. Ühislugemistel etendas lugejas-/kuulajaskond passiivset osa, nad ise ei organiseerinud midagi.

Lugemisring

Lugemisringe tuleb vaadelda kahes ajajärgus. Esimene ajajärk on seltsitegevusele eelnenud aeg, mil lugemisringid ei olnud veel omaette juriidilised (rahvuslikud) moodustised, vaid tegutsesid peamiselt luterlikes piibliseltsides kogudustes või vennastekoguduste juures. Vennastekoguduse liikmed laenutasid omavahel vennastekirjandust käest-kätte organiseerimatult ja vastavalt vajadusele. Ka lihtne ajalehtede ühistellimine paari talu vahel moodustas lugemisringi. Lugemisringide teises ajajärgus, mis jääb 19. sajandi teise poole, tellisid talud ühiselt ajalehti edasi ja jagasid neid omavahel ehk moodustasid (mitteformaalseid) lugemisringe. Samas kandis lugemisringi nime ka mõni lugemisselts või lugemislaud (vt allpool), sest nii oli rahvas hakanud oma lugemisega seotud ühistegevust nimetama.

Lugemisselts

Lugemisseltsid või lugemisühisused on ametlikult registreeritud (põhikirjaga) ühislugemise vormid. Eesti lugemisseltside põhikirjad kuni 1919. aastani, nii vähe kui neid tänaseni on säilinud, on koostatud teiste seltside põhikirjade eeskujul, kus kehtiva seadusega on kõigil enam vähem ühesugune tüüptekst ning ühislugemise spetsiifikast räägitakse vaid põhikirjade alguspeatükkides, kus on fikseeritud eesmärk ja asutajad. Edasi vormistatakse põhikiri normaalpõhikirja ehk tüüpteksti järgi: omandvara kasutamine, tulud ja kulud, juhtimine, koosolekud ja tegevuse lõpetamine. Ka baltisaksa lugemisselts (*Leseverein*) võis sama hästi tähendada lugemisringi (*Lesezirkel*), kui sellel puudus põhikiri. Põhikirjaga baltisaksa lugemisselts oli näiteks Tallinna Lugemisühing – *Leseverein zu Reval* (asutatud 1863). Kuna varasemate baltisaksa lugemisseltside põhikirjade olemasolu kohta andmed puuduvad, võiks neid nimetada ka lugemisringideks, sest võimalik, et neil põhikirja polnudki. Eestlaste varasemate lugemisseltside põhikirjadest on säilinud „Uue-Wõidu Lugemisingi põhjuskiri“ (1913). Kuigi seltsi nimetatakse lugemisringiks, toimus tegevus põhikirja alusel ikkagi lugemisseltsi põhimõttel.

Kuigi põhikirjaga fikseeritud organisatsioonid, ei tekitanud lugemisseltsid katalooge. Pärnu Saksa Lugemisühingult (*Pernauer Leseverein*) on säilinud üks kataloog, kuid sisuliselt on tegemist vaid raamatute nimekirjaga, kus 555 teost on üles kirjutatud autori ja pealkirja järgi (vt *Pernauer Leseverein*).

Lugemislaud ja lugemiskabinet

Lugemisseltsid, raamatukoguseltsid, eriaseltsid ja karskusseltsid, kellel oli ühes kindlas kohas raamatukogu, moodustasid nende juurde lugemislauad, kus seltsi mittekuuluvad isikud said vaid kohapeal lugeda, peamiselt ajakirju ja ajalehti. Lugemislaud oli näiteks Viljandi

karskusseltsi lugemisringi raamatukogus. Baltisaksa seltside ja raamatukogude juures nimetati lugemislaudu ka lugemiskabinettideks. Lugemisseltsidega tegutsesid samaaegselt ka raamatukoguseltsid. Vahe seisneb nende tegevuses selles, et raamatukoguseltsides seltsi liikmed tegelesid mitmesuguste heategevuslike ürituste korraldamisega raamatukogu heaks, mitte ei ostnud ise raamatuid nagu lugemisseltsides. Raamatukoguseltsid olid rahvaraamatukogude eelkäijad, mõned neist tegutsesid põhikirjata nagu osad lugemisseltsidki, tegevusvaldkond sarnanes haridusseltside tööga.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi põhikirjaga fikseeritud ühislugemise vorme, mida võib pidada lugemisseltsideks, oli eestlastel 19. sajandil ja 20. sajandi alguses veel vähe ja pigem vahetas maarahvas omavahel ühiselt paari talu peale tellitud ajalehti, koondus lugemisringidesse või külastas lugemislaudu, kasutatakse siinses töös just lugemisseltsi mõistet, sest see on keelekasutuses enim juurdunud. Mõistega „lugemisselts” tähistatakse erinevaid lugemisega seotud ühistegevuse vorme.

5.3. Eesti rahvuslike lugemisseltside teke

Kui uurimiskirjanduses on juttu lugemisseltside rajamisest Eestis, siis nimetatakse Hupeli lugemisseltsi Põltsamaal. Millal aga loodi esimene teadaolev eesti ehk maarahva lugemisselts, selle kohta ei ole õnnestunud teavet leida. Siin peab vaatama erinevate allikate poole, kuid ka arhiividest ei ole suurt midagi leida. Seni on kõige rohkem infot eesti lugemisseltside kohta leidunud perioodikas, kuigi on võimalik, et mõned lugemisseltsid, s.h. esimesed, oma tegevusest ajakirjanduse kaudu üldse teada ei andnudki. Samuti jääb ajakirjanduse vahendusel leitud teadete puhul sageli tinglikuks lugemisseltsi asutamise aeg. Nii on võimalik, et esimeste eesti lugemisseltside asutamisaeg võib nihkuda varasemaks, kui edaspidi leitakse mõni seniteadmata kirjalik allikas, mis mainib mõnda varasemat lugemisseltsi.

Eesti lugemisseltside liikmete omandvarast on alles jäänud raamatuid, milles on markeeritud seltside nimi ja laenutajate sissekanded (provenientsid) ning mis annavad hea ülevaate, millist liiki kirjandust lugemisseltsides või lugemisringides loeti ja laenutati. Kahjuks on nende eksemplaride leiud füüsiliselt arhiivraamatukogudes või Eesti retsprospektiivses koondavas bibliograafilises andmebaasis ERB (Eesti Rahvusbibliograafia andmebaas), mille andmeid väljastab koondkataloog ESTER, juhuslikud. Andmeid raamatute kohta on kataloogis ESTER võimalik grupeerida vaid metaandmete põhjal - pealkiri, autor, kirjastus, trükikoda või siis

märksõnade või leiduvuse põhjal. Proveniensid, mis näitaksid ka lugemisseltside markeeringuid, kataloogide grupeerimisvaliku süsteemi ei kuulu.

Järgnevalt on seni teada olevate allikmaterjalide põhjal välja toodud eesti lugemisseltsid ja lugemisringid kronoloogilises järjekorras.

Ühest teadaolevalt vanemast eesti lugemisringist või lugemisseltsist kirjutatakse 1936. aasta 28. detsembri „Sakalas” artiklis pealkirjaga „Kutsari Lugemisring sai 55 aastaseks”. Artiklist selgub, et lugemisring asutati 1881. aasta 28. detsembril, mil mõisniku käsul mingisuguse rahvaloenduse jaoks tulid kokku 14 talumeest, kes otsustasid asutada keiser Aleksander II mälestuse auks „koolkonna raamatukogu” lugemishimu ja silmaringi laiendamiseks. Koolmeistri H. Pori juhtimisel moodustati otsekohe uus koosolek (09.01.1882), kus koostati „raamatukogu” põhikiri. Esimesed raamatud olid Fr. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg“ ja C. R. Jakobsoni „Kooli Lugemise raamat 3. jagu”. Juba 1883. aastal moodustati üha suureneva lugejaskonna tõttu lugemisseltsi haruraamatukogu Viljandisse ja 1885. aastaks oli liikmeskond kasvanud 205 lugejani. Venestusajajärgul 1881. aastal suleti Kutsari raamatukogu politsei poolt. 1913. aastal alustas lugemisring taas tegevust, koostati uus põhikiri, mida 1913. aastal veel ei kinnitatud, vaid seda tehti 1914. aastal ja nimeks pandi seekord „Kutsari Lugemisring”. Lugemisring laiendas oma tegevust, korraldades mitmesuguseid seltskondlikke üritusi, mida artiklis pole konkreetselt välja toodud (Kutsari 1936). Kuna tegu oli põhikirjalise seltsiga, siis tuleks eeltoodud liigituse põhjal rääkida lugemisseltsist, kuigi liikmed ise nimetasid oma tegevuse vormi lugemisringiks.

Esimese Kutsari lugemisringi tegevus sai tunda keiserliku seaduse rangust 1864. aasta tsensuurimäärustiku ja siseministeeriumi avalikustamata määrustiku alusel, mille kohaselt keelati hariduslikud raamatukogud maakohtades (vt peatükk tsensuurist 3.3.). Kuna seadused olid 1913. aastaks muutunud, hakkas Kutsari lugemisring edasi tegutsema.

Ühest varasemast lugemisseltsist saab teada ka ühe kohtuasja kaudu, mille kohta on säilinud arhiividokumente. Tuhalaane kogukonna kohtu toimikus 1887. aastast on arutatud Tuhalaane Raamatukogu Seltsi üht rahalist nõuet Ado Küti vastu, keda süüdistatakse näitemüügi raha 13 rubla ja 3 kopikat enda kätte jätmises. Dokumenteeritud kirjades nimetatakse hagejat nii raamatukoguseltsiks kui ka lugemisühinguks (*Leseverein*) (vt Tuhalaane 1887). Ei ole teada, millal Tuhalaane lugemisselts loodi, kui kaua see tegutses, kes olid selle liikmed ja kuidas see toimis. On vaid see üks infokilluke.

Ajakirjas „Linda” ilmus 1. veebruaril 1900. aastal artikkel „Lugemise-ühisused”, milles üks nimetu Põlva lugemisühisuse liige soovib asutada lugemisühisusi [lugemisseltse]. Ta kirjutab, et rahvas peab kõrtse „klubideks”, kuhu oma raha kulutab, kuid mis ainult kahju

toovad. Seltsid aga võivad odavamalt paremat lõbu pakkuda. Kohalik seltsitegevus on artikli autori arvates juba häid tulemusi andnud alkoholismi vastu võitlemisel ja kõik seltsid peaksid ühtlasi ka karskuseseltsid olema. Tähtsad on ka laulukoorid, mis rahvast kõrtsidest eemale peaksid hoidma. Artikli autor soovitab nii: „Päälle seltside ja laulukooride tahtsin ma joomise vastu võitlemiseks veel üht palju üldisemat abinõu soovitada, millel päälle selle sihil veel suur haridusline tähtsus oleks, see abinõu on - lugemise ühisused, mis meie rahwa seas väga vähe veel tuntud on. Need ühisused võivad väga hästi seltsidega ja laulukooridega ühendatud olla, ehk ka neist lahus, kuidas seda kohased olud kusgil nõuavad.” (Põlva lugemise ühisus 1900) Edasi kirjeldab ta lugemisseltsi tegevust Põlva lugemise ühisuse näitel: „Siin astusiwad heinakuul kiriku ümbrusest 12 ärksamad meest kokku, et päälle laulmise (suurem pool osawõtjatest on ju mõnda aastat üheskoos laulupõldu harinud) Eesti paremat kirjandust tundma õppida ja selle abil oma waimu-silmaringi laiendada. Igaüks muretses umbes 1 rubla eest tähtsamaid algupäralisi raamatuid, kuna ümberpandud raamatutest ainult mõni iseäranis tähtjas sekka wõeti. Kõik see lugemisewara käib nüüd aasta jooksul kindlas korras terwest osawõtjate ringist läbi ja tuleb wiimaks omaniku kätte tagasi, selle kätte ta ka muidugi ka jääb. Seega peab iga osawõtja alati kuu jooksul saadud raamatud läbi lugema ja edasi andma, saab aga uued asemele jne. kuni aasta lõpuni, kus kõik jälle oma raamatud tagasi saawad ja nende asemele uued muretsewad, et uut laulu wanal wiisil edasi laulda. Kes kauem kui kuu aja raamatuid kinni peab, maksab iga päewa eest määratud trahwi, mille eest raamatuid ostetakse ja lugejate wahel ära jaotatakse. Niisugustest ühisustest wõiwad wiimati päris raamatukogud sündida. Igaüks kingiks läbiloetud raamatud selleks otstarbeks ära, mis siis maksu eest lugemiseks wälja wõiks anda ja saadud rahaga uusi muretseda. Niisama wõiksid ka ajalehtede lugemise tarwis ühisused asuda, mille piirid aga kitsamaks peaksiwad olema, kui muidu lugemise ühisustel, näituseks, 2-6 naabri wahel. Ajalehed peaksiwad veel suurema hoolega, kui siinamaale kirjanduse wilja põhust püüdma lahutada, ja häid raamatuid rahwale kätte juhatama.” (*Ibid.*)

Artiklist ei selgu, millal Põlva lugemisühisus loodi, juttu on vaid heinakuust või kui intensiivselt see lugemismaterjali vahetab, aga huvitav on see, et sellesse kuulus 12 talumeest. Põlva lugemise ühisuse tegevusest on märgata, et ühest ühistegevuse vormist arenes välja uus ühistegevus, laulukoorist lugemisühisus ehk lugemisselts, mõlemad täitsid nii meelelahutuslikku kui ka hariduslikku eesmärki. Lugemisvaras oli neil esmaseks valikuks eesti algupärane kirjandus, alles seejärel tõlkekirjandus. Kuna lugemisseltsi liige pidas artiklis tähtsaks ajalehtede tellimisi, siis on võimalik, et mõned laulukoori liikmed laenutasidki

omavahel esmalt ajalehti ning siis tekkis mõte sellist tegevust edasi arendada raamatute laenutamise suunal ning nii tekkiski lugemisselts.

Pole teateid, et eestlaste lugemisseltside loomisele oleks vastu seisnud raamatukaupmehed, kartes seda, et raamatute laenutamiste tõttu ostetakse raamatuid vähem, aga 1901. aasta 25. jaanuari „Postimehes” kirjutab veel üks Põlva lugemisseltsi tegelane initsiaalidega H.N. artiklis „Lugemise-ringid”, et „välismaal sellised vaidlused ühe kohaliku raamatukaupmehe väitel olevat” (H.N. 1901). Eestlased pole veel nii jõukad, et igaüks endale raamatuid ostaks, pealegi ilmuvat aastas kuni 300 eestikeelset raamatut ja polegi mõtet kõiki endale soetada. Samas artiklis mainitakse Rõngu ja Põlva lugemisringide avamist. Põlvas avas lugemisringi apteeker hr. Bergmann ja selle liikmeskonnaks olid kihelkonna haritlased, pastori koolmeistrini välja. Rõngus asutas lugemisringi kihelkonnakooliõpetaja hr. Toiger, kuid see tegutses võõras keeles. Artiklis mainitakse ka kolmandat lugemisringi, mille avas hr. J. Black Saarljärve mõisas kõigile kirjanduse armastajatele. H.N. kirjeldab lugemisringi tegevust Põlva näitel: „12 kirjanduse armastajat astuvad kokku” ja otsustavad igaüks 1 kuni 2 rubla eest osta raamatuid ja hakkavad neid omavahel kordamööda lugema. Iga kuu alguses antakse raamat lugemiseks edasi järgmise kätte nii, nagu raamatu sisse kirjutatud „edasiandmise juhtkawa” ette näeb. 12 kuu möödudes jõuab laenutatud raamat selle ostjale tagasi. Uuel aastal alustatakse jälle uute raamatutega jne. Lõpuks kirjutab artikli autor, et lugemisringide asutamine hariduse edendamiseks on igati kasulik ja kirjanduslikult on neil mõju „hirmu-romaanide” uputuse vastu ning seaduslikku keeldu selliste ringide vastu ka ei ole (*Ibid.*). Nagu näha, kattuvad H.N. ja „Lindas“ kirjutatud anonüümse autori kirjeldused Põlva lugemisringi tegevusest (12 liiget, kohustuslikud raamatuostud, raamatute vahetus), millest võib järeldada, et kirjutajaks oli üks ja sama isik.

11. veebruaril 1903 kirjutab „Olewik” järgmist: „K. n. Wändrast. Rõõmustaw nähtus. Noored inimesed on siin viimasel ajal lugemisest, iseäranis parema kirjanduselugemisest agaraste osa võtma hakanud ja nad püüavad seda igat viisi rahwa seas edendada. Et vähema rahasumma eest rohkesti lugemise-materjali saada, on nad siin isekeskis raamatulugemise ringid käima pannud. Esimene lugemise ringkond W. Wändra Andresaru kooli wakuses hakkas juba 1901 aasta septembri-kuuga oma esimest aasta ringi, kuna teine ringkond sellesama walla Waki kooli wakuses alles 1902 aasta nowembrikuus oma tegewust algas. Nimetatud ringides on kumbagil 12 lugejat, kes igaüks määratud summa eest raamatuid ostab, ise esimesel kuul läbi loeb ja järgmisel kuul oma kõige ligema naabri kätte edasi annab ja nõnda edasi, kuni aasta läbi, millal uued raamatud ostetakse. Uuel aastal on ka mõned ajalehtede lugemise ringid käima pandud. Ajalehe lugemise ring on aga ainult 4 perekonna peale sisse seatud, sest et

ajalehed rohkema wahetusega nõnda ära laguneks, et sealt wiimased lugejad enam midagi aru ei wõiks saada. Loetawateks lehtedeks on tellitud: „Teataja,” „Postimees,” „Uus Aeg,” „Olewik” ja „Linda.” Ajalehti wahetatakse igal nädalal kord. Soowitaw oleks, et igal pool, kus rahwast külades ja mujal rohkesti koos elab, niisugust lugemisewiisi tarwitataks, siis jääks noorte meeste tülid külade wahel ja kõrtsis norutamised iseenesest järele, kuna kaebtus, et raamatud ja ajalehed palju raha nõuawad, kui neid lugeda saab, rahwa seas kaoks.” (Vändra lugemisring 1903).

Artiklile on oma kommentaari lisanud ka ajalehe toimetus, milles soovitatakse teistelegi lugemist mõttetegevuse arendamiseks. Vändra artikli näitel võib järeldada, et raamatute odavnemine soosis lugemisseltside teket. Siin on erinevus ärkamisajaeelsete lugemisseltsidega. Kui varemalt osutus raamatute kõrge hind lugemisseltside asutamise peamiseks põhjuseks, siis sajandivahetusel olid eesti lugemisseltside asutamise esmärgid hariduslikud ja ajaviitelised ehk kultuurilised. Huvitavat infot pakub artikkel lugemisseltsi liikmete (kummaski seltsis 12 liiget, ajalehtede ühistellimused 4 pere peale), tegevuste (raamatute/ajalehtede ost, lugemine, wahetamine) ja lugemisvara kohta.

23. mai 1905. aasta „Postimehe” lugejakirjade rubriigist võib leida järgmise sõnumi. „W Kärstnast. Nagu mujal meie kodumaal, on ka siia kooliõp. hr. Allaft'e juhatusel lugemise ring 28 liikmega asunud. Lugemiseks on teaduslikud ja muud tähtsamad raamatud walitud. Soowida oleks, et lugemise-ringkondadesse ka ajalehti tellitaks.” (Kärstna lugemise ring 1905)

Ajalehes „Hääl” kirjutab 1907. aasta 25. aprilli numbris keegi Leisi Mats, et Leisi vallas tunnevad elanikud taas puudust lugemisringist, mis seal enne eksisteeris ja mille kogus oli 15 rubla eest raamatuid. Pole enam ühtegi raamatukogu. Lugemisringi raamatud anti ära kihelkonnakoolile ja neist osa vedelevad kooli pööningul. Piirkonnas on elu vaikne: „Meil puudub kõige päält lugemise ring, siis karskuse, mängu ja lõbu seltsid.” (Leisi Mats 1907)

Kuna Leisi Mats ei kirjuta enne eksisteerinud lugemisringist suurt midagi, on siingi tõenäoline, et lugemisring suleti seaduslike ebakõlade tõttu võimude poolt ja kui raamatud jäid vedelema kihelkonnakooli pööningule, võisid need olla ajaviiteteosed, mis kooli huvisfääri ei kuulunud.

Äksi kohta kirjutab „Päewaleht” 1907. aastal lühidalt, et Äksis on loodud kaks lugemisringkonda. Neist ühes on „ajakohased teosed” algupäraselt ja tõlgetena. Nii leidub seal näiteks Eduard Vilde, Ernst Petersoni, Leo Tolstoi jt ning Noor-Eesti väljaandeid. Lugemisringi liikmed aga kurdavad, et nad saavad teoseid kätte alles 2-3 nädala pärast, kuigi lugemise aeg on ette nähtud üks nädal. Teises lugemisringkonnas on aga lugemiseks

väheväärtuslikud tõlked. Põhjuseks arvavad lugejad asjatundmatut korraldamist või mingeid administratiivseid mõjusid. Artiklis soovitakse, et lugemisring soetaks asjakohaseid raamatuid, muudu kulub aeg tühja väärtusetute raamatute lugemise peale (Äksi 1907). Kuna Äksi kaht lugemisringkonda nimepidi ei nimetata ja muid toetavaid allikaid nende kohta pole, jääb nende asutamisaeg, liikmeskond jm info teadmata, samas tuuakse välja oluline info lugemismaterjali kohta.

1910. aastal asutatud Viljandi lugemisringi kohta on kirjutatud tagasivaatavalt 20. jaanuari 1916. aasta „Sakalas“: „... Õiete on lugemisering küll mõni kuu wanem, sest selts alustas oma tegewust 1910 a. wiimastel kuudel, kuid esimesed tegewusekuud otsustati 1911 a. külge lugeda [...] Kohalik lugemisering kaswas välja ühe osa seltskonna tungiwaist nõuetest... Kirjanduslisi küsimusi arutati siin „Wabaduse“ kõneõhtutel, kus sagedaste ka algupäraseid kirjanduseuudiseid refereeriti. Jõudude nappusel olid need kõneõhtud tihti väga naiwsed, kuid salata ei saa, et nad helewust kirjandusliste küsimuste wastu awitasid ülewal hoida, vähemalt ühe seltskonnsa-osa juures. Neil kõneõhtutel, kus kõigil koosolejatel täieline sõnaõigus oli mitmesuguste küsimuste arutamisel, torkas see silma, et uuem kirjandus (osalt ka wanem) laiematele ringidele õige wähe tuttaw on. [...] Raamatu-rohkuse juures, mida siis kirjanduseturg ilmutas, oli harilikul lugejal wõimata wõi väga raske ennast „kursis hoida,” juba üksi sellepärast, et raamatute muretsemine paljudele ülejõu käis. Nõudmisi uemate raamatute järgi ei suutnud Wiljandi seniaegsed raamatukogud tarwiliselt täita. Laenuraamatukogu kõrwale jättes, mis ärilisel alusel töötab ja seltskonna kontrolli alla ei käi, oli Wiljandis sel ajal kõigest üksainus seltskondline raamatukogu – „Wabaduse” raamatukogu. Wiimase täiendamine uute raamatutega oli aga koguni lonkaw ja puuduline. Pealegi oli kogu üksi karskuse seltsi liikmetele kättesaadaw. Arusaadaw, et kirjandusest huwitatud isikute keskel wiimaks mõte küpses, Wiljandisse korraldust luua, mis uuema kirjanduse kättesaamist kergendaks. ... Põhjuskiri seati ühe Riia lugemisringi põhjuskirja eeskujul kokku ja saadeti kinnitusele [...] Arwates, et Wiljandisse (näit. Kantremaale) wast weel teine sellelaadne selts tekib, otsustati nimetusele Wiljandi Lugemisering weel sõna „esimene” juurde lisada.... Uude seltsi andsid endid liikmetena tegewuse awamisel 1910 a. umbes 35 isikut üles. Liikmetekogu otsustas wiibimata raamatukogu asutada. Raamatukogu asutati lubaküsimata, kuna põhjuskirja punkt, mis igasuguse kirjanduse muretsemist lubab, küllalt arwati olevat. Kui aga üleüldine raamatukogude rewideerimine tuli ja kõik raamatukogud, kellel awamise luba ei olnud ette näidata, kinni pandi, sai selle saatuse osaliseks ka kohaliku Lugemisringi raamatukogu. Raamatukogu kinniolemine kestis aga ainult mõni kuu, peale wormilist nõudmiste täitmise wõis raamatukogu jälle oma tegewust jätkata. Esimesel tegewusaastal anti

seltsile luba näitemüüki ära pidada, see tõi üle 300 rubla puhast kasu. [...] Peale raamatukogu asutamise laiendas Lugesering järk-järgult oma tegewuse-ala ja tõsis kitsapiirilisest organisatsioonist tähelepanewaks haridusliseks teguriks Wiljandis [...] Peategewuseks Lugeseringile on raamatukogu ülewalpidamine olnud. Wiie aasta jooksul on Lugesering enesele raamatukogu soetanud, mida meie oludes julgeste heaks raamatukoguks tuleb tunnistada. Raamatute arw ei ole kes teab kui suur, üle tuhande köite, kuid sisuliselt kogus alawäärtuslisi raamatuid ei ole [...] Lugejate arw ei ole wördlemisi suur, ta on 130-150 ümber tõusnud. Ed. Schönberg.” (Schönberg 1916).

Artiklist võib järeldada, et Viljandi Esimene Lugesering tegutses lugemisseltsina koostöös kohaliku karskusseltiga “Wabadus”, millel oli oma raamatukogu. Lugeseringi asutamise põhjuseks on jällegi kohalike raamatukogude vähesus ja nende lugemisvara halb komplekteeritus ning töökorraldus, mille tõttu lugejateni ei jõudnud uus ja emakeelne kirjandus, mille puudust hakatigi kompenseerima lugemisseltsilise tegevusega. Lugeseringi juurde moodustati kohe peale seltsi asutamist raamatukogu, kuid põhikirjas sätestatud raamatukogu olemasolust jäi seadusandluses väheks, tuli taotleda veel eraldi luba raamatukogu olemasoluks. Lugeselts laiendas oma ühiskondlikku tegevusala ja muutudes oma olemuselt juba haridusseltsi taoliseks ühinguks, võttes enda peale piirkonna kultuuri- ja hariduselu korraldamise.

Eelpool kirjeldatud lugemisseltside põhikirjade olemasolust on teada vaid sel juhul, kui neid on ajalehtedes mainitud. Järgmise kahe lugemisseltsi olemasolust annavad märku nendest säilinud põhikirjad, mis annavad ühtlasi selge ülevaate lugemisseltside struktuurist.

Uue-Wõidu lugeseringi põhikiri kinnitati Liivimaa kuberneri poolt 10. detsembril 1912. aastal ja sellest on säilinud ka esmane venekeelne käsikirjaline eksemplar. 1913. aastal ilmus põhikirja trükivariant (vt Uue-Wõidu Lugesering 1913). Toon alljärgnevalt välja selle lugemisseltsi põhikirja selles sisalduvate peatükkide kaupa:

Lugeseringi eesmärk, tegewus ja õigused.

Esmalt on fikseeritud eesmärk: „...mis igast poliitilisest erakonnast väljaspool seisab, on eesmärgiks oma liikmete waimlist ja kõlblist elu edendada“. Edasi loetletakse eesmärgi saavutamise vahendid: „Oma eesmärgi kättesaamiseks awab Lugesering raamatukogusid ja lugemisetubasid, paneb walitsuse loaga üleüldis hariduslisi ja eriteaduslisi kursusi, ettelugemisi, muusikalisi ja kirjanduslisi õhtuid, kontsertisi ja näitemängusi toime.“ Järgmisena märgitakse ära seltsi asukoht ja sümboolikarekvisiit: „Lugeseringi tegewuse piirkond on Uue-Wõidu wald, Wiljandi kreisis“, järgmine punkt: „Uue-Wõidu Lugeseringil, nagu õiguslisel isikul, on õigus liikuwat ja liikumata warandust omandada ja

käest ära anda. Seltsil on oma pitsat pealkirjaga: „Uue-Wõidu Lugemisering Wiljandi kreisis, Liiwi kubermangus”.”

Lugemiseringi koosseis, tema liikmete õigused ja kohustused.

Selles osas on fikseeritud liikmestaatuse eeldused, vastuvõtmise kinnitamine ning liikmestaatuse lõpetamine ja liikmete õigused. „Lugemiseringi liikmeteks wõiwad olla kõik, kellel üleüldise seaduse järele õigus on seltsi liikmeks olla, sugu, seisuse ja usu peale waatamata, kes seltsi sihtidele kaasa tunnewad ja kes põhjuskirjas määratud liikmemaksu seltsi kassasse ära on maksnud. [...] Liikmed wõtaw seltsi eestseisus wastu, s.o. isikud, kes soowiwad Lugemiseringi liikmeteks astuda, awaldawad oma soowi suusõnal ehk kirjalikult seltsi eestseisusele ja saawad liikmeteks arwatud sellest päewast, millal nad liikmemaksu ära on maksnud. [...] Lugemisingist lahkunuks arwatakse: a) liige, kes kuue kuu jooksul liikmemaksu ei ole ära tasunud, b) liige, kes kirjalikult oma wäljaastumisest on teatanud ja d) liige, kes seltsi põhjuskirjast üle astub ehk niisugust teguwiisi awaldab, mis seltsi edenemisele ja edasikestmisele kahju ähwardab tuua.” Õiguste osas on fikseeritud järgmist: „Seltsi liikmetel on õigus kõiki seltsi raamatuid, kui ka kõiki trükitöösi, mis seltsi kulul muretsetud, üleüldise koosoleku korraldamise järele ilma maksuta lugeda. [...] Seltsi liikmemaksu ei anta mingil põhjusel tagasi.”

Seltsi waralised abinõud.

Siin loetletakse tegevusest saadavad sissetulekud: „...iga-aastastest liikmemaksudest, 1 rubla aastas isiku pealt, eluajalistest liikmemaksudest 25 rubla suuruses, kingidustest, abirahadest, kapitalite sissetulekutest ja igast muust sissetulekust, nagu kontsertidest, ettelugemistest, näitemängudest, kirjandusõhtutest j.n.e..”

Seltsi walitsus.

Juhtimisstruktuur on lihtne: „... on a) Üleüldise koosoleku ja b) eestseisuse kätte usaldatud.”

Järgmised kaks peatükki tulenevad eelmisest ja seletavad lahti üldkoosoleku ja eestseisuse funktsioonid.

A. Üleüldine koosolek.

„Üleüldine koosolek walib seisuse liikmed ja rewisjoni komisjoni, määrab rewisjoni komisjoni liikmete arwu ja tema wõimu piirid, walwab eestseisuse tegewuse üle, waatab rewisjoni komisjoni ettepanekud läbi ja kinnitab eestseisusest ettepanud aasta aruanded.”

B. Eestseisus.

„Eestseisuseks on: esimees, esimehe abi, kirjatoimetaja ja kassapidaja, raamatukoguhoidja ja nende asemikud. [...] Eestseisuse kohuseks on: seltsi sissetuleku ja wäljamineku raamatute kassapidamise järele walwamine, kassa waranduse rewideerimine, aasta eelarwete ja

aruannete kokku seadmine, uute liikmete vastuvõtmine ja üleüldise koosoleku otsuste täitmine.” Edasi loetletakse kassapidaja, kirjatoimetaja, raamatukoguhoidja kohustsed. Järgnevad peatükid Rewisjoni komisjon ja Seltsi lõpetamine, milles on sätestatud, et vara antakse edasi vaid „seltsi otsatarbekohastele asutustele”.

Uue-Võidu lugemisselts on põhikirja järgi lugemisring (lugemising), kuid põhikirjas kirjutatakse seltsist. Siit saame veel kord kinnitust, et tol ajal tähendas nimetus lugemisselts või lugemisring olemuselt üht ja sama. Põhikirja esimene peatükk sisaldab teises punktis lugemisringispetsiifikat ja seda toetavaid tegevusi. Edasi on põhikiri kokku seatud üldiselt tollel ajal kehtinud seltsitegevuse põhikirjade järgi.

Teine, vaid trükieksemplaris säilinud põhikiri pärineb Anija lugemisseltsilt 1914. aastast ja on pealkirjastatud järgmiselt: „Anija Lugemise ringkonna Põhjuskiri”. Põhikiri on kinnitatud Eestimaa kubermanguvalitsuses 2. aprillil 1914. aastal seltsiasjade seaduse alusel. Põhikirja tekst on üldjoontes sama, mis eelpool tsiteeritud Uue-Võidu lugemisseltsi põhikiri, kahe erinevusega. Seltsi põhikirja alguses on ära toodud ka viie asutajaliikme nimed ning kõigi sotsiaalne seis – talupoeg.

Lisaks sisaldab trükieksemplar ka venekeelset tõlget (vt Anija Lugemise ringkonna Põhjuskiri).

Eesti lugemisseltside põhikirju on võimalik võrrelda kahe teadaoleva baltisaksa lugemisseltsi põhikirjaga, milleks on Tallinna Lugemisselts – *Leseverein zu Reval* (1863), mille trükieksemplariid on leitavad Tallinna Ülikooli Akadeemilisest Raamatukogust ja Eesti Rahvusraamatukogust, ja Tartu Saksa Gümnaasiumi Lugemisselts – *Leseverein Dorpatischer Gymnasisten*, mille põhikiri on aastast 1882 ja mis on leitav Eesti Ajalooarhiivis (vt *Leseverein* 1882).

Erinevused eesti ja baltisaksa lugemisseltside põhikirjades seisnevad põhiliselt tegevuspiirides; kui eesti lugemisseltside tegevus oli üsna laiaspektriline, siis baltisaksa lugemisseltsid hoidsid kitsast rada, piirdudes vaid sellise tegevusega, mis oli seotud lugemise ja kirjandusega. Tartu Saksa Gümnaasiumi Lugemisselts jagas oma liikmeskonna aktiivseteks ja passiivseteks liikmeteks. Aktiivsed liikmed kuulusid lugemisseltsi juhatusse ja passiivsed liikmed olid gümnasistidest laenuajad. Eesti lugemisseltside põhikirju uurides tekib küsimus, et kui käsikirjalisi põhikirju koostati lugemisseltside asutamisel ühes või kahes eksemplaris ning saadeti kubermanguvalitsusse kinnitamiseks, siis miks pole neid leida kubermanguvalitsuse seltsiasjade arhiivist? Uue-Võidu lugemisseltsi käsikirjalise ehk esimese eksemplari peal on templiga kubermanguvalitsuse kinnitamise markeering. Võis olla nii, et kuberner või tema abi vaatasid põhikirja üle, kui see oli seadusega vastavuses, siis see

kinnitati ja eksemplar saadeti lugemisseltsile tagasi. Sellise väite kinnitamine eeldab eraldi põhjalikumat uurimist.

1913. aasta 17. juuni "Päevalehest" võib lugeda: „Warblast. Saulepist. Ei anta luba juba kaua aega on kohalik kooliõpetaja W. Kruusmann selle heaks kihutustööd teinud, et siia, kus rahwal veel mingisugust kooskäämise-kohta ei ole, mõni põhjuskirjaga selts ehk kõige vähemalt raamatukogu awataks, kuid ülemuse ja osalt ka rahwa wastutulematuse pärast on asi seisma jäänud. Täna wu saatis K. uueste palwekirja kubernerile ja palus ilma põhjuskirjata omawahelise lugemisingi awamiseks luba. Selle kuu esimeste päewade sees tuli wastus tagasi, et kooliõpetaja ei tohi ilma inspektori loata mingisugust seltsi awada ega ka seal töötada. Arwatawaste jääb nüüd mõte siia mingisugust seltsi soetada katki ja sauleplased peawad „ärgranud hingede” palwe-õhtutega leppima. „T. Teat.”” (Kruusmann 1913).

Põhikirjata selts ei tohtinud asutada, kuid artiklis jääb selgusetuks, miks kooliõpetaja Kruusmann põhikija ei tahtnud või ei saanud koostada. Artikli lõpus kirjutatud palveõhtutega piirdumine tähendab siin seda, et ühislugemiseks pole mingeid lube tarvis taotleda.

Lugemisseltside kirjalike allikate, sealhulgas põhikirjade leiduvuse vähesust võib põhjendada 19. - 20. sajandi alguse Vene keiserliku seadusandluse kas üle- või alareguleeritusega. Seltsitegevuse seadustik oli puudulik ja seda reguleeriti teiste seaduste (politseiseadus, haridusseadus, raamatukogumäärus jne) täie rangusega. „1890. aastate keskpaigast alates koostati ministeeriumites seltsiliikide jaoks normaalpõhikirjad, millede alusel alustatavad seltsid sätestasid oma tegevuse põhikirjad ja need olid seltsidele peaaegu kohustuslikud.“ (Arukaevu 1994: 5) See põhjendab, miks eesti lugemisseltside põhikirjade üldsätted omavahel nii sarnased on.

„Venemaa puudulikud seadused jätsid kõikidele seltside tegevusega seotud ametivõimudele piisavalt avaraid tõlgendamisvõimalusi. Enamus põhimõttelisi muudatusi on praktikasse viidud ministeeriumite (eriti siseministeeriumi) ringkirjadega. [...] Paljud vanad ringkirjad ununesid, aastaid hiljem võidi aga hakata jällegi nende täitmist nõudma. Nii segast olukorda ähmastasid teineteisele vastukäivad, üksteist täiendavad, täpsustavad ja rõhuastetust muutvad ringkirjad. Seepärast on vene [keisririigi seadusandlusest, mis kehtis ka Balti kubermangudes] seltsiliikumist olnud hädavajalik uurida rohkem praktikat jälgides, mitte ainult seadustele toetudes.“ (*Ibid.*: 5)

Juriidilist segadust selgitab Kaljo-Olev Veskimägi, kes märgib, et kuigi raamatukogude loomiseks eraldi või seltside juurde pidi olema eraldi luba, tegutsesid kuni 1896. aastani neist vähemalt pooled ametliku loata (Veskimägi 2000: 251). Seega vaikiti raamatukogunduslik

tegevus ka seltside põhikirjades maha. Üsna tõenäoline, et ka paljud lugemisseltsid toimetasid tegevusloata ja neil ei olnudki põhikirju.

Muude seltside lugemisringid

Avalike lugemisringide või lugemisseltside kõrval eksisteerisid ka kinnised lugemisringid, mis kuulusid omakorda mingite seltside alluvusse ja moodustasid niimoodi erialaseltside lugemisseltse või lugemisringe. Ajalehtedes on kirjutatud karskusseltsidest, kus olid väikesed liikmeskonna ühisjõul moodustatud raamatukogud, mille raamatuid ja ajalehti said vaid seltsi liikmed ühiselt lugeda ja laenutada. Sellised lugemisseltsid asusid karskusseltsides ja kogudustes. Karskusseltside side lugemisseltsidega oli üsna tihe, sest paljude avalike lugemisseltside üheks eesmärgiks oli võitlus alkoholismi vastu muu seltsitegevuse (laulmine, näitering, lugemine) kaudu. 1916. aasta „Sakalas” kirjutab lugemisringi liige Eduard Schönberg Viljandi lugemisringi tutvustavas artiklis kohaliku karskusseltsi kohta, et: „sellistest karskusseltsi lugemisringidest peale nende endi liikmete teistele mingit kasu pole” (Schönberg 1916).

Viljandi karskusseltsist kirjutab ka „Postimees” 15. veebruaril 1910. aastal: „Seltsi lugemislaudadest on kõige kõige täielikum Karskuse Seltsi oma. Teiste seltside laudadelt on leida vaid 3-4 eesti ajalehte. Karskuse Seltsi lauast puuduvad vaid kohalikud „Malewa” ja „Wiljandi Teataja”. Leidub ka vene- ja saksakeelseid ajalehti. Lugemislauda peaks korraldama nii, et lehed tuleksid otse posti kaudu, mitte ei toodaks hilinemisega „Saksa” toimetuse kaudu.” (Viljandi karskuse selts 1910)

5.4. 1905. aasta järgsed sotsiaaldemokraatlikest ideedest mõjutatud lugemisringid

1905. aastal said marksismist alguse revolutsiooniliselt meelestatud isikute salajased koondised, kus loeti ja levitati marksistliku ja ateistliku kirjandust. Töölise ja kooliõpilaste sotsialistlike ideede salalugemisühingutest kirjutavad mitmed autobiograafiad ja dokumenteeritud sissekanded isikupäevikutes. Siinkohal tasub ära märkida Hans Kruusi autobiograafilist teost „Ajaratta uutes ringides. Mälestusi 1907-1917” (1979) ja Mihkel Aitsami 1905. aasta revolutsioonist kogutud ülestähendusi, mille andis välja kirjastus Ilmamaa pealkirja all „1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis” (2011).

Hans Kruus kirjeldab oma õpinguid Tartu Õpetajate Seminaris, kus ta sai tuttavaks paari koolikaaslasega, kes olid samuti huvitatud materialismist, marksismist ja ateismist. Nad otsisid huvi pakkuvat kirjandust raamatukogudest, kuid selle valik ja kättesaadavus olid

piiratud. Noored huvitusid sellest, kuidas sotsialism täpsemalt välja näeb ja lugesid sotsiaalteemalisi raamatuid ka kaugemast ajaloost, nt Thomas Moruse „Utoopiat”, Tomasso Campanella „Päikeselinna” jt selle valdkonna klassikuid. Ühiskondlik-poliitilise kirjanduse hankimist soodustasid kontaktid seminariväliste tegelastega, korraldatud koosolekutel viibisid ka mõned vene üliõpilased (Kruus 1979: 53-55). Vene üliõpilaste osalust põrandaaluses tegevuses, s.h. avalikel koosolekutel märgib korduvalt ka Mihkel Aitsam oma 1905. aasta revolutsioonisündmuste üleskirjutustes.

Hans Kruus kirjutab, et nad tutvusid seminari salajases lugemisringis esseeride ideoloogia ja poliitiliste põhijoontega ning lõpuks sai neile peamiseks lugemisvaraks venekeelne kirjandus. Hoolega otsiti Marxi „Kommunistliku partei manifesti”, mida eesti keeles ei olnudki, hiljem said nad sellega tutvuda vene keeles. Lugemiseks kõlbasid ka populaarteaduslikud väljaanded (Kruus 1979: 56).

1905. aastal tõi Jaan Tõnisson kahes „Postimehes” päevavalgele Tartu Puškini gümnaasiumi naisõpilaste skandaalsed tegevused, nn pruunseelikute skandaali (nimetus tuleneb õppurite koolivormist, pruunist seelikust). Revolutsiooniliselt meelestatud gümnaasiumitüdrukud viljelesid väidetavalt lodevat eluviisi, vabaduse egiidi all nõudsid vabaabielu ja üldse naiste sotsiaalseid vabadusi. Nad sidusid armastuse vabadusega. Nimepidi said pruunseelikutest tuntuks Alma Ostra, Lilli Ibrus, Alma Ani, Amalie Unt ja Johanna Sild, kellelt kõigilt on ilmunud ka mälestusi. Meesrevolutsionäridest, kellega nad toonase arusaama kohaselt ebakombekalt lävisid, said hiljem nende abikaasad. Vabameelset kirjandust hangiti Tartu Ülikooli vene üliõpilaste seltsi „Societas” raamatukogust. Üliõpilaste peoõhtutel deklameeriti revolutsioonilisi kõnesid ja lauldi revolutsioonilisi laule. Tüdrukud protestisid väikekodanluse ja talupoeglike mallide vastu. Kohtuti ka revolutsionääri Mihkel Martna kodus. Neidude käitumine põhjustas omal ajal suure skandaali, kuid Hugo Treffneri eestkoste tõttu ei visatud tüdrukuid koolist välja (Väljataga 1996: 96-101).

Tallinnas Nikolai gümnaasiumis (praegu Gustav Adolfi gümnaasium) tegutses eesti õpilaste põrandaalune rühmitus „Lindanisa”. Seltsi liikmed käisid Luise tänavas ühes hoovimajas kirjandust lugemas. Peetri reaalkoolis tegutses põrandaalune lugemisselts „Kommuun”, kus osalesid ka vene ja juudi rahvusest liikmed ning koosolekud toimusid karskuskuratooriumi ruumides, kus peoõhtuid aitas korraldada Ants Laikmaa. Tartus tegeleti keelatud revolutsioonilise ja sotsiaaldemokraatliku kirjanduse lugemise ja hoidmisega vene üliõpilaste seltsis „Societas” ja veterinaaria instituudi seltsis „Concordia”. 1902. aastal asutati koolidevaheline ring „Eesti Külvaja” ja põrandaaluseid lugemisringe tekkis mitmetesse gümnaasiumitesse. Jüri Vilmsi eestvedamisel rajati Pärnu gümnaasiumisse väga hästi

korraldatud põrandaalune õpilasring „Taim”. Gümnaasiumi õpilasringi raamatukogu olemasolu hoiti kooli juhtkonna eest saladuses, raamatute hankimiseks korraldati peoõhtuid nn vaesemate õpilaste abistamiseks, kuid tegelikult läks raha uute raamatute ostmiseks. Raamatukogus pandi keelatud raamatute tiitellehtede asemele mõne tavalise brožüüri tiitelleht. 1907. aastal oli ringil üle tuhande raamatu (Veskimägi 2000: 224-225).

Põrandaalused keelatud kirjanduse lugemise ja levitamise tegelevad lugemisringid tekkisid 1902. aastast alates enamasti linnakoolides ning nende tegevuses ei ole võimalik tõmmata selget piiri sotsiaaldemokraatlike ideede levitamise ja kirjanduse ühislugemise vahel. Kuna kirjanduse hoidmise, levitamise, tellimise ja ühislugemisega tegldi neis ringides nii suurel määral, on õige nimetada selliseid rühmitusi sotsiaaldemokraatlikest ideedest kantud põrandaalusteks lugemisringideks.

Kuid ka avalikes lugemisringides ringles liikmeskonna seas keelatud kirjandust. 1904. aastal tegutses Ohtus 20 liikmeline lugemisring, kus liikmeskonna seas levitati Marxi, Engelsi, Kautsky, Guesde'i jt teoseid. Revolutsiooniline kirjandus tungis ka karskusliikumise raamatukogudesse, näiteks Pärnu karskusseltsi „Valgus” raamatukogusse. 1905. aastal andis keiser Nikolai II (1894-1917) loa avaldada rahval märgukirjade kaudu ettepanekuid riiklikeks muudatusteks. Mitmed karskusseltsid esitasidki oma ettepanekud raamatukogude vabaduste osas. Viljandi karskusselt soovis keelatud raamatute nimekirjade tühistamist, Kaarli karskusselts „Säde” tegi ettepaneku, et kõikides seltsides olgu raamatukogudes või lugemistubades, oleksid need väljaanded vabalt saadaval, mis Venemaal eraisikutel lubatud. Jõhvi karskusselts „Kiir” otsustas, et nemad soovivad raamatukogude asutamisi ilma kõrgeima loata. Teised seltsid piirdusid vaid 1890. aasta raamatukoguseaduse tühistamise ettepanekuga. Koolide ja seltside poolt tulenev surve valitsusele oli nii suur, et 1905. aastal tühistatigi 1890. aasta seadus rahvaraamatukogude kohta (Veskimägi 2000: 226-227). Mitmed ettepanekud jäidki vaid ettepanekuteks, näiteks tsensuurinõuete osas ei muutunud midagi, küll aga tõi 1905. aasta endaga kaasa Vene impeeriumis leevendusi hariduspoliitikas.

Baltikumi rahvale tehti poliitilisi järelandmisi, näiteks vähendati poliitiliste instrumentide repressiivsust (v.a. 1905. ülestõusust osavõtjate karistamine), nõrgendati rahvakoolide venestamist ja lubati emakeelsete erakoolide asutamist ning emakeelse õppe osalist taastamist algkoolides. Eesmärgiks oli tagada kord ja stabiilsus, et mitte ärritada rahvast ja destabiliseerida ühiskonda. Eestlastel läks siingi tarvi baltisakslaste toetust. Keskvõim läks üle baltisaksa aristokraatia soosimisele, mis eestlaste jaoks hoopis destabiliseeris olukorda (Karjahärm 2012:103).

Pärast 1905. aasta revolutsioonisündmuse koondusid töölised ametühingutesse nii Tallinnas, Tartus kui ka Narvas. Ametühingute põhikirjades sätestati tööliste jaoks raamatukogud, kuid võimud üritasid igatepidi takistada nende raamatukogude asutamisi. Tallinna puidutöölise, maalrite ja peberitöölise ametühing sai raamatukoguloa 1908. aastal. Äri ja kontoriteenijate ametühingu raamatukogu sai loa 1909. aastal. Teiste ametühingute taotlused raamatukogude asutamiseks lükati tagasi. Kuid ametühingud said raamatukogude tegevust jätkata teistes seltsides, Tallinnas rahaldas ametühinguliikmete lugemisvajadusi karskusselts „Valgus”, millest saadi teada 1910. aastal ja kuberner lasi seltsi sulgeda. Tartus oli plaan luua raamatukogu kõigi ametühingute tarbeks, kuid luba ei saadud, ametühingud püüdsid omaette raamatukogusid luua, kuid paljud suleti politseioperatsioonide tulemusena. Tartu ametühingud proovisid Tallinna eeskujul samuti teisi legaalseid seltsi ära kasutada ja „Karskuse Sõbraga” koostööd alustatigi, kuid seegi koostöö sai võimudele teatavaks ja 1912. aastal selts suleti. Narvas oli raamatukogu puidutöölise ametühingul, mis pääses sulgemisest 1912. aastal kui nad keelatud raamatud oma kogust ära põletasid (Veskimägi 2000: 251-253).

Kokkuvõtteks võib öelda, et eestikeelsete lugemisseltside asutamise kohta on teateid alates 1880. aastatest, kuid see tegevus intensiivistub sajandivahetusel ja 20. sajandi esimesel kümnendil. Ajaleheteadete põhjal on näha, et lugemisseltside aktiivseteks asutajateks olid peamiselt koolmeistrid või ka ärksamad talupojad ning nende eesmärgid olid hariduslikud, seltside kogudes oli lugemisvaraks peamiselt õpetluslikku laadi kirjandus. Lugemisseltside ja lugemisringide kirjandusvalikusse kuulus eestikeelne perioodika, ajaviitekirjandus, käsiraamatud, populaarteaduslikud väljaanded, usuline kirjandus. Lugemisvalikuid mõjutas loomulikult ka tsensuur ja pole välistatud, et lugemisseltsides ringlesid võimude poolt keelatud raamatud. Lugemisseltside põhikirjadest saab aimu kahe näite, Uue-Võidu ja Anija lugemisseltsi põhikirja põhjal, kuid võib arvata, et selliseid dokumente, millest seltsid oma tegevuses joondusid, oli veelgi, kuid need ei ole olnud mulle praegu kättesaadavad. Revolutsiooniliste sündmuste saabudes lisandusid lugemisseltside hulka põrandaalused lugemisseltsid, mis huvitusid peamiselt marksistlikust, sotsialistlikust ja ateistlikust kirjandusest.

Kokkuvõte

Käesoleva töö teemaks oli eestlaste lugemisseltside tekkimine ja lugemiskultuuri areng. Töö eesmärk oli uurida eesti lugemisseltside tekke põhjuseid ja lugemisseltside osatähtsust eesti lugemiskultuuris ja kultuuriloos 19. sajandist kuni 20. sajandi esimese veerandini. Huvi lugemisseltside vastu on tingitud minu kirjandusloolisest huvist ja soovist arendada oma raamatukogu vanatrükiste osa akadeemiliselt.

Uurimistöö alustamiseks püstitasin küsimuse: miks on 19. sajandi eesti lugemisseltsi nii vähe uuritud? Allikmaterjali kokkukoondamisel selgus, et selle leiduvus 19. sajandist ja 20. sajandi esimesest veerandist on üsna kesine. Miks on arhiiviallikaid vähe? Kas eestlastel ei eksisteerinudki lugemisseltsi, nagu teistel Euroopa rahvastel ja kohalikul baltisaksa kogukonnal? Eesti lugemisseltside kohta oli vaadeldaval perioodil leida vaid paar põhikirja. Appi tuli võtta paralleelallikad, milleks olid ajalehed, protokollid ja tsirkulaarid. Allikmaterjalide ja uurimuskirjanduse kombineerimisel oli võimalik siiski saada ülevaade varasematest eesti lugemisseltsidest, rekonstrueerida nende tegevuse põhimõtted, liikmeskond, lugemisvara ning mõista nende olulisust eesti kultuuriloos.

19. sajandil Euroopas alanud moderniseerimine tõi uuendusi kaasa ka Vene keisririigis, kus Balti kubermangudes toimusid põhjalikud muutused kõigis eluvaldkondades. Talurahvas vabastati pärisorjusest ja anti välja Eestimaa -ja Liivimaa talurahvaseadused, moodustati vallad ja valla- ja kihelkonnakohtud, algas talude päriseksostmine, tööstuslik areng jõudis ka siinsetesse linnadesse. Eestlased hakkasid tõusma majanduslikult, hariduslikult ja sotsiaalselt parematele positsioonidele, moodustades eestlastest elanikkonna keskkihi. Ühiskonna moderniseerumise mõju on tunda ka kirjanduses ja raamatukaubanduses, rahvusliku ärkamisaja algusest elavnes märgatavalt kirjandustegevus ja laienes lugemisvalik.

18. sajandil Lääne-Euroopas esinenud lugemisvara kalliduse ja trükitoodangu üldise vähesuse probleem, mis viis seal lugemisseltside tekkimiseni, oli seoses paberi- ja trükitööstuse moderniseerumise ning kirjandustoodangu mahtude kasvamisega kadunud, kuid lugemises veel vähe vilunud eesti maarahvas pidi harjuma mõttega, et uusi teadmisi elu ja maailma kohta võivad pakkuda ka raamatud ja ajalehed. Selleks pidi eestlastel kujunema järjepidev lugemisharjumus, mille suunamisega kuni ärkamisajani tegelesid (estofiilsed) baltisakslased kirikute, teadusseltside, koolide ja piibliseltside vahendusel, vennastekogudustes said eestlased juba ise aktiivsemalt oma lugemis-, kirjutamis- ja organiseerimisoskusi arendada. Ärkamisajal hakkas suurenema eesti haritlaskond, kes eestlaste lugemisharjumuse kujundamise baltisakslastelt üle võtsid. Nüüd pidi maarahvas hakkama ise oma hariduse- ja

kultuuri arengu eest hoolt kandma, s.h. ka ise lugemisvara produtseerima, hankima ja levitama.

Koolide võrgu väljakujundamine 1840. aastatel viis lugemisoskuse järjest enamate eesti inimesteni. Kuni eelärkamisajani olid maarahva põhilised raamatud olnud piibel, kalendrid, aabitsad, katekismused, alates 19. sajandist laienes lugemisvara nii temaatiliselt kui žanriliselt. Uueks oluliseks meediumiks kujunes ajakirjandus.

19. sajandi ärkamisajal hakkasid eesti haritlased baltisakslaste eeskujul asutama rahvuslikke seltsse, eestlaste ühistegevus muutus organiseeritumaks. Ühiskonna arengus on esmatähtis koht haridusel ja kultuuril, mis areneb ja püsib rahva ühistegevuslikul jõul. Üheks 18. sajandist kuni 20. sajandi alguseni eksisteerinud hariduse ja kultuuri arendamise ühistegevuse väljenduseks olid lugemisseltsid. Kuni 19. sajandi teise pooleni eksisteerisid Eestis vaid baltisaksa lugemisseltsid, alates 1880. aastatest on teateid ka esimestest eesti lugemisseltsidest. Kuigi kindlad andmed eesti lugemisseltsidest pärinevad suhteliselt hilisest ajast, ei tähenda see, et enne 1880. aastaid eestlaste lugemisseltsi ei eksisteerinud. Need võisid olemas olla küll, kuid dokumenteeritud andmeid nende kohta paraku ei ole. Info otstimist esimeste eesti lugemisseltside kohta raskendab ka see, et neid on nimetatud erinevalt. Nii ajakirjanduses, arhiivimaterjalides kui ka uurimuskirjanduses võib kohata järgmisi mõisteid: lugemisühisus, lugemiring, lugemisselts, ühislugemine, raamatukoguselts, lugemislaid.

Selgust, millega on tegu, võimaldab kronoloogiline süstematiseerimiskatse, mida käesolev töö pakub. Kõige varasemaks lugemisega seotud ühistegevuse vormiks võib pidada ühislugemist, millega vanad eestlased puutusid kokku kodus, koolis ja kirikus. Ühislugemise üks alavorme on ettelugemine. Seejärel hakati üheskoos, mitme majapidamise peale tellima ajalehti ja esimesi raamatuid, mida anti käest kätte. Nii moodustus mitteformaalne lugemiring või lugemisühisus. Kui ajalehtede ja raamatute ühine ostmine, laenutamine ja ka nende üle arutlemine muutus organiseeritumaks, tekksid lugemisseltsid, millel olid juba põhikirjad. Kuni 1920. aastateni, millega siinne uurimus piirdub, on lugemisseltside põhikirju leida vähe, kuid pärast seda on neid rohkem leida. Siit peavad jätkma järgmised eesti lugemisseltside ja lugemiskultuuri uuringud.

Käesolev magistritöö koosneb viiest osast. Esimene peatükk on sissejuhatav, kokku seatud vaid uurimuskirjanduse põhjal ja kirjeldab kultuurilist ja poliitilist olukorda Balti kubermangudes Eesti- ja Liivimaal Põhjasõjast (1700-1720) kuni Vene keisririigi lõpu ja Eesti Vabariigi tekkeni 1918. aastal. Välja on toodud tähtsamad kultuurilised ja poliitilised arengud,

mis võisid kõige tugevamini mõjutada rahva hariduslikku-, kultuurilist- ja sotsiaalset olukorda, k. a lugemisseltside tekkimist.

Teises peatükis andsin ülevaate eestlaste lugemisharjumuse kujunemisest, kirjeldasin kirjaoskuse arenemist, mille all veel ka 19. sajandil mõeldi lugemisoskust. Et tuua paremini esile eestlaste kirjaoskuse taset, tõin võrdlevad arvulised näitajad teiste suuremate rahvaste kohta Vene keisririigis ja Euroopas. Võrdlusandmed ilmestavad selgelt, et väiksearvuline eestlaskond oli 19. sajandil kirjaoskuse taseme poolest võrdne Euroopa arenenud suurriikidega, mis lõi soodsad eeldused rahvusliku seltsilise tegevuse tekkeks. Peatükis on antud ülevaade ka eestlaste lugemisharjumuse kujundajatest 19. sajandil, milleks olid kirik ja kiriklikud liikumised, nagu vennastekogudused ja piibliseltsid, ning koolid, kus maarahvas tegeles samuti oma lugemisharjumuse arendamisega. Suurt osa lugemisharjumuse edendamisel etendas ajakirjandus, mis sai 19. sajandi keskpaigas peamiseks eestlaste avalikuks kommunikatsioonivahendiks. Teise peatüki koostamiseks olen kasutanud allikaid, milleks olid DIGAR-i vahendusel kättesaadavad 19. sajandi ajalehtede ja minu enda Wilholmi raamatukogu kollektsioonis olevad Eestimaa ja Liivimaa konsistooriumite sinodiprotokollid.

Töö kolmandas peatükis on antud ülevaade Eestis 19. sajandil tegutsenud trükikodadest-kirjastajatest ja toimunud raamatukaubandusest. Selles peatükis oli mu eesmärk näidata, millised tehnilised ja majanduslikud võimalused olid lugemisvara tootmiseks ja levitamiseks ning kuidas need arenesid. Peatükis kirjeldatakse ka tsensuuri olemust, mis mõjutas kõige enam just trükkimist, kirjastamist ja raamatukaubandust. Tsensuurist on juttu ka järnevates peatükkides.

Neljas peatükk kirjeldab üldiselt eesti seltsitegevuse tekkepõhjuseid ja arenguid 19. sajandil ja 20. sajandi alguses. Välja on toodud ühistegevuse definitsioon, millel seltsitegevus põhineb ja seadused, mis kehtisid Eestis 18. sajandi lõpust 20. sajandi alguseni ja mis reguleerisid seltsitegevust. Seadustest ja riigivõimu kontrollmehhanismidest on juttu ka järgmistes peatükkides, mis tegelevad kultuuriseltsidega, mille alla kuuluvad ka lugemisseltsid. Neljandas peatükis on välja toodud baltisaksa ja eesti suuremad seltsid, mis tegelesid lugemiskultuuri edendamisega Eestis. Siinne materjal põhineb vaid uurimuskirjandusel.

Viiendas peatükis on uurimisfookuses baltisaksa ja eesti lugemisseltsid. Selle peatüki kirjutamisel tuli kõige rohkem kasutada allikmaterjale, milleks olid teadaolevad lugemisseltside põhikirjad ja ajaleheteated eesti lugemisseltsidest 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses. Peatükk algab lugemisseltside definieerimisega ja tagasivaatega 18. sajandisse, mil hakkasid tegutsema baltisaksa lugemisseltsid. Baltisaksa ja eesti lugemisseltside põhikirjade võrdlus näitas, et eesti lugemisseltside tekkes on väga kindlad

seosed baltisaksa lugemisseltsidega, kuigi nende tegevused on laialivalgavamad kui baltisaksa lugemisseltside omad, mis tegelesid kitsalt oma liikmete lugemishuvi rahuldamisega. Peatükis on antud kronoloogilises järjekorras teadaolev info eesti lugemisseltside kohta ja tsiteeritud ulatuslikult allikaid, et anda parem ülevaade nende organisatsioonide tegevusest. Tööle on lisatud näited arhiividokumentidest, mida töö kirjutamisel olen kasutanud.

Lugemisseltside kasutuses olnud raamatuid säilitatakse Eesti teadusraamatukogudes. Nende raamatute omanikumärgid annaksid väga palju infot lugemisseltside kohta nn otse allikast, kuid praegu ei ole need lugemisseltside signatuuridega raamatud kataloogides eraldi bibliografeeritud. Selle probleemi lahendamine kuulub infoteaduse valdkonda ja leiab tulevikus loodetavasti käsitlemist. 19. sajandi lugemisseltside põhikirju või teisi nende tegevusest tekkinud kirjalikke materjale tasuks hakata otsima ka erakollektsioonidest või perifeersetest avalikest kollektsioonidest ehk mitmesuguste valla ja seltside muuseumitest, millede vara ei kajastu andmebaasides. Andmeotsingusüsteemi täiendamine lugemisseltsidele kuulunud raamatute leidmiseks teadusraamatukogude fondidest ja ekspeditsioonid perifeersetesse kollektsioonidesse looksid uue materiaalse baasi tulevikus veelgi põhjalikumale uurimistööle eesti lugemisseltside kohta 19. ja ka 20. sajandist.

KASUTATUD KIRJANDUS

Andresen, Lembit 1988. Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil. Tallinn: E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut.

Annus, Endel 2000. Eesti kalendrikirjandus 1720-1900. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.

Antik, Richard 1939. Eesti bibliograafia seniseid saavutusi ja tuleviku ülesandeid. – Varamu nr 6, lk 632-637.

Antik, Richard 2001. Raamatu valgusel. Richard Antik 100. Artikleid ja bibliograafia 1920-2001. Koost. Merike Kiipus ja Piret Noorhani. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Arukaevu, Jaanus 1994. Seltsiliikumise üldolustik 1880. aastatel. Võim ja organiseerumine. – Ajalooline Ajakiri nr 10, lk 4-13.

Dann, Otto (Hrsg.): Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation - ein europäischer Vergleich. München: Beck 1981.

EK 2001 = Eesti kirjanduslugu 2001. Koost Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. Tallinn: Koolibri.

Grenztein, Ado 1879. Koolmeistri käsiraamat. Kooliaasta 1880. – Eesti Kirjameeste Seltsi toimetused nr 40. Tartu: Schnackenburg.

Hamburg, Ilse 1986. Eesti bibliograafia ajalugu 19. sajandi lõpuni. Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riiklik Raamatukogu. Tallinn: Valgus.

Hasselblatt, Cornelius 2011. Kui(das) Eestis hakati lugema (?): Eesti lugemisajaloo visand. – Vikerkaar nr 1-2, lk, 128-138.

Hasselblatt, Cornelius 2016. Eesti kirjanduse ajalugu. Tlk. Mari Tarvas, Maris Saagpakk, Ave Mattheus. Tallinn - Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Jürjo, Indrek 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737-1819. Tallinn: Riigiarhiiv.

Jürjo, Indrek 2011. Ideed ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.-19. sajandil. – Toim. Inna Põltsam ja Tõnu Tannberg. Tallinn: Tallinna Ülikool, Ajalooarhiiv.

Kangur, Gerli 2005. Raamatureklaam eestikeelsetes 19. Sajandi ajalehtedes. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

Kappeler, Andreas 2009. Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja traditsiooni vahel. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerumine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16[23]. Toim. Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 51-92.

Karjahärm, Toomas 2012. Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad. Tallinn: Argo.

Kruus, Hans 1979. Ajaratta uutes ringides. Mälestusi 1907-1917. Tallinn: Eesti Raamat.

Laanekask, Heli 2013. Eestimaa Kirjanduse Ühing (1842-1940) ja tema raamatukogu.– Keel ja Kirjandus 12, lk, 941-946.

Laar, Mart 2005. Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Lauk, Epp (koost.) 2000. Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900-1940. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lauk, Epp, Maimik, Peeter 1998. Ajakirjanduslugu on osa rahvuskultuurist. – Kultuur ja analüüs. Artikleid kultuuriuurimisest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk, 76-90.

Leetsar, Jaan 2012. Ühistu liikme käsiraamat II. Saku: Eestimaa Talupidajate Keskliit.

Liivaku, Uno 1995. Eesti raamatu lugu. Tallinn: Monokkel.

Loosme, Ingrid 1964. H. Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu väljaandmisel. – Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed III. Tartu: Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum, lk, 103-169.

Lukas, Liina 2006. Baltisaksa kirjandusväli 1890-1918. Tartu-Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond.

Mägiste, Julius 1935. Ajakirjanduse tähendusest Eesti arengus.– Raamatu osa Eesti arengus. Toim Daniel Palgi Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 246-263

Noodla, Kaja 1986. Eesti raamatu lugeja XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul.– Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi XI. Tagasivaateid kirjanduslukkku. Tallinn: Eesti Raamat, lk, 8-30.

Paatsi, Vello 2014. Piibliseltsid Eesti kultuuri arengus 19. sajandi esimesel poolel. – Kirjanduspärand kultuuriloos. Artikleid ja uurimusi 2008-2014. – EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 7. Koost Marin Laak, Sirje Olesk. Toim. Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk, 204-265.

Paatsi, Vello 2016. Piibliseltsid Eesti kultuuri arengus 19. sajandi esimesel poolel. – Vello Paatsi. Rännates Gutenbergi galaktikas. Kultuuriloolisi uurimusi aastatest 1993–2015. Koost Kristi Metste. Tartu: Ilmamaa, lk, 121–173.

Palgi, Daniel 1935. Raamatu osa Eesti arengus: koguteos. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Paul, Toomas 1999. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimesest katsest kuni 1999. aastani. Tallinn: Emakeele Selts.

Põldmäe, Rudolf 2011. Vennastekoguduse kirjandus. Tartu: Ilmamaa.

Raun, Toivo Ülo 2009. Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerumine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses I. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16[23] Toim Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk, 113-165.

Robert, Kyra 1992. Eestimaa Kirjanduse Ühing (1842-1940) ja tema raamatukogu.– Keel ja Kirjandus 9, lk, 535-543.

Rosenberg, Tiit 2013. Baltisaksa põllumeesteseltside võrgustiku kujunemisest.– Teadusinnovatsiooni tee praktikasse (31–66).Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum, lk 120-140.

Saard, Riho 2018. Ristitud eestlane. Kristluse ajalugu Eestis keskajast tänapäevani. Tallinn: Argo.

Salupere, Malle 1991. Pudemeid tsensuurikorraldusest Vene tsaaririigi päevil. – Tsensor Eesti raamatukogus. Uurimusi Eesti raamatukogunduse ajaloost 3. Koost Kalju Tammaru. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk, 8-22.

Sevänen, Erkki 1998. Kultuuri mõiste ja kultuurianalüüs. – Kultuur ja analüüs: artikleid kultuuriuurimisest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk, 25-33.

Taal, Kersti 2018. Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu. Tallinn: Argo.

Talve, Ilmar 2005. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.

Uljas, Jüri 2018. Eesti seltside 100 aastat. Tallinn: Riigikantselei ja AS Eesti Meedia.

Veskimägi, Kaljo-Olev 2000. Kahte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ja ramatokappi: Eesti raamatukogude ajalugu. Tallinn

Vinkel, Aarne (toim) 1965. Eesti kirjanduse ajalugu viies köites. I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Peatoim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat.

Väljataga, Ainiki 2016. Eesti naised, moraal ja rahvuslus. Pildikesi sajandi algusest. – Vikerkaar nr, 11-12, lk, 95-101.

Kasutatud allikad

Ajalehed ja ajakirjad

Ajalehtede lugemine 1884 = Kas peab ajalehtede lugemist edendada püüdma ja kes peavad seda tegema?. – Wirulane, nr 48, 27. november, lk 2.

D.M. 1871 = Omaalt maalt. – Eesti Postimees, nr 42, 1. detsember, lk 281.

H.N. 1901 = Lugemise ringid. – Postimees, nr 20, 25. jaanuar, lk 1.

H.R 1900 = Lugemise tähtsusest rahwa elus. – Postimees, nr 281, lk 1.

Jürgens 1883 = Isamaalt. – Perno Postimees ehk Näddalileht, nr 47, 2. detsember lk 2.

Kiilaspea 1886 = Põllumeeste kohustustest. – Oma Maa, nr 7, 31. oktoober 1886, lk 213

Kirjandusest 1886 = Kirjandusest. – Postimees, nr 1, 1. jaanuar, lk 3.

W. Kruusmann 1913 = Kodumaalt. – Päewaleht 134, 17. juuni 1913.

Kärstna lugemise ring 1905 = Omalt maalt. – Eesti Postimees, nr 39, 23. mai, lk 2.

Kodumaalt 1890 = Kodumaalt. – Postimees, nr 21, 20. veebruar, lk 2.

Leisi Mats 1907 = Kodumaalt. – Hääl, 25. aprill, lk 2.

Lihula õigeusu laenuraamatukogu 1886 = Raamatukogud. – Oma Maa nr 7, 31. oktoober, lk 236.

Kutsari 1936 = Kutsari Lugemisring – 55 aastane. – Sakala, nr 149, 28 detsember, lk 5.

Lääne maakonnast 1886 = Isamaalt. – Eesti Postimees, nr, 23, 7. juuni, lk 2.

Luggemisse 1870 = Luggemisse kasso. – Eesti Postimees, nr 44, 4. november, lk 174.

Plaan 1885 = Plaan. – Olevik, nr 49, 2. detsember, lk 1.

rr 1876 = Eesti kirjaõld. – Eesti Postimees, nr 43, 27. oktoober, lk 257.

Põlva lugemise ühisus 1900 = Lugemise-ühisused. – Linda, nr 5, 1. veebruar, lk 68-69.

Raamatukogud 1886 = Raamatukogud. – Oma Maa nr 7, 31. oktoober, lk 236.

Riia 1870 = Ommalt maalt. – Eesti Postimees, nr 43, 29. oktoober, lk 170.

Rõuge 1886 = Isamaalt. – Postimees, nr 1, 1. jaanuar, lk 2.

Tartu Maarja 1868 = Ommalt maalt. – Eesti Postimees, nr 23, 5. juuni, lk 179.

Tartu Rahvaraamatukogu Selts 1913 = Ajakirjanduslik ülewaade. – Postimees, nr 196, 27. august, lk 1

Tartu Rahvaraamatukogu Selts 1916 = Tartu Rahvaraamatukogu Selts – Postimees, nr 78, 5. aprill, lk 3.

Uue-Wõidu Lugesering 1914 = Kodumaalt. – Sakala, nr 13, 31. jaanuar, lk 2.

Vene seltsid 1898 = Omalt maalt. – Eesti Postimees, nr 12, 19. märts, lk 1.

Viljandi karskuse selts 1910 = Kodumaalt. – Postimees, nr 37, 15. veebruar, lk 2.

Eduard Schönberg 1916 = Lühike tagasiwaade kohaliku lugemiseringi wiieaastase tegewuse peale. – Sakala, nr 7, 20. jaanuar, lk 1.

Viru-Jaakobi raamatukogu 1864 = Ommalt maalt. – Eesti Postimees, nr 14, 9. oktoober, lk 107.

Vändra lugemisring 1903 = Omalt maalt. – Olevik, 11. veebruar, lk 130.

Äksi lugemisringkond 1907 = Wene riigist. – Päewaleht, nr 96, 28. aprill, lk 2.

Trükitsirkulaarid

Anija Lugesemise ringkonna Põhjuskiri. Tallinn: Ehrenpreis 1914.

Tallinna Lugesimisselts – Leseverein zu Reval. Tallinn/Reval: Lindfors Erben 1863.

Instruction für Kirchen-Visitationen. St. Peterburg: Golike 1862.

Kurländischen Provinzial-Synode. Mitau 1902.

Protokoll der Ehstländischen Provinzial-Synode vom Jahre 1902. Reval.

Protokoll 1862 = Protocoll der Synode des Ehstländischen Consistorial-Bezirks, abgehalten vom 17. bis zum 24. Juni 1862. Reval.

Protokoll 76 = Protokoll der 76. Livländischen Provinzial-Synode, gehalten zu Fellin vom 18. bis zum 23. August. 1910. Riga: Häcker 1911.

Protokoll 1902 = Protokoll der im Jahre 1902 in Mitau abgehaltenen siebenundsechzigsten

Arhiiviallikad

Kirjavahetus = Kirjavahetus kirikuteenistujate isikkoosseisu, vaimulikkonna ülalpidamise, lugemisringide asutamise, Vene-Jaapani sõjas haavata saanute ja haigete jaoks korjanduse jm. asjus 1904 – EAA.1903.1.132

Konsistorium = M. d. J. Ehstländisches Evangelisch-Lutherisches Konsistorium. Reval Dom. 19 August 1849. No 866- IV. 1849. 1849 – WAR-F-1 ; T-46 -4 [Wilholmi Raamatukogu (WAB)]

Leseverein 1882 = Tartu seltsi „Leseverein Dorpatischer Gymnasisten“ põhikiri 1882. – EAA.622.1.124

Pernauer Leseverein = Katalog der Bibliothek der Pernauer Leseverein. – PääMu _ 2595 Ar 1043 –19. sajandi lõpp [Pärnumaa Muuseumid SA].

Uue-Võidu Lugemisering 1913. – EAA.3703

Superintendent = Vom dem Ehstländischen General Superintendenten Reval, 11. Julius 1839.

No. 26. 1839 – WAR-F-1 ; T-28 [Wilholmi Raamatukogu (WAB)]

Tuhalaane 1887 = III. Pernauschen Kirchspielsgericht des Tuhhalaneschen Lesevereins den Ado Kütt Ado 1887. – EAA.931.1.6914

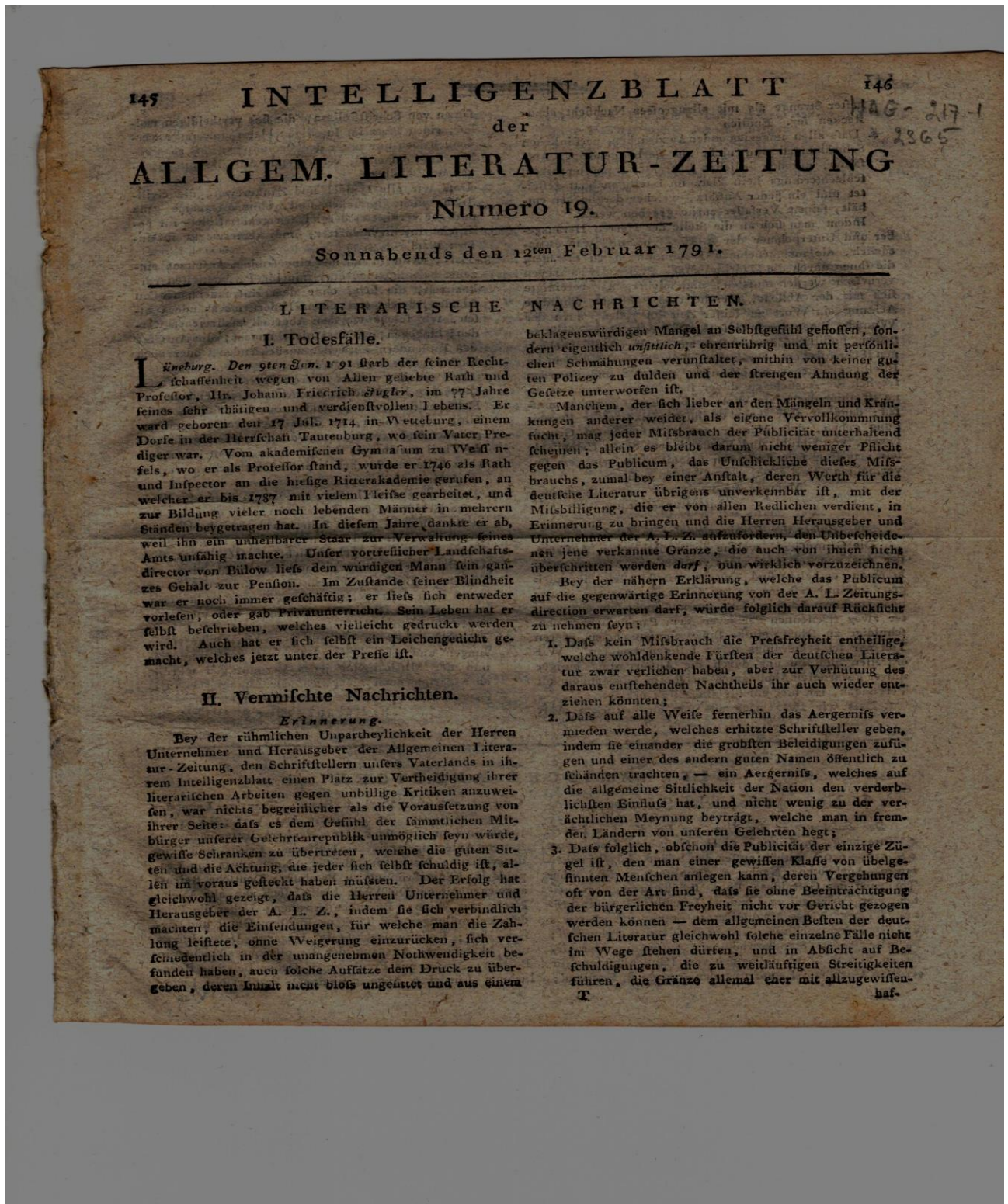
SUMMARY

This Master's Thesis in the School of Literary Sciences of Tallinn University, titled "Estonian reading associations at the end of the 19th century and the start of the 20th century", discusses the founding and developments of Estonian reading associations from the period of national awakening that started in the second half of the 19th century until the end of the age of governance of Russian Empire in the Baltic region.

Estonian reading culture was formed gradually, together with socioeconomic and political processes. Until the second half of the 19th century, Estonians had no associated activities and there was little reading material, being restricted mainly to calendars, ABC textbooks, bibles, catechisms and translated literature of the sad kind. As the number of Estonian scholars was still low, the reading habits among Estonians were shaped by Baltic Germans being Estophiles. Until the first quarter of the 19th century, books were expensive and also hard to come by due to weak book trade in the Baltic region. Starting from the second half of the 18th century, Baltic Germans founded reading associations, the first among those being the reading association founded by August Wilhelm Hupel in Põltsamaa in 1770-1799. The purpose of the activities of the reading associations was to acquire literature with the concerted efforts of the association's members and to circulate it among themselves as borrowed reading material. Each member of an association bought a book for themselves, read it from cover to cover and gave it to another member of the association for reading, in a set order of members, while also receiving another book from another member. In the end, the book completed the circle, the owner got it back and could retain it as their own. The reading associations were the precursors of folk libraries and educational associations. The modernisation processes of the 19th century also affected the Russian Empire. In 1816 and 1819, serfdom was abolished in the Baltic region, the local people could buy their farmsteads for their own, and action lease become monetary lease. The mechanisation of the paper and printing industry enabled more and cheaper books to be printed. In the middle of the century, consistent Estonian journalism developed, mediating the ideas of romanticised nationalism and calling people to associated activities. The second half of the century saw the era of national awakening where the national ideas were led by the ever-growing body of Estonian scholars. Modelling on Baltic Germans, national associations started to be formed, including reading associations, but the needs for founding the reading associations were different now. The goal of Estonian reading associations was to acquire the newer national literature and to borrow it among the

association's members, but also to develop the education and the morals of its members. The area of activity of Estonian reading associations was wider, encompassing everything from matters specific to the reading association to organising social charity and educational events. Baltic German reading associations remained conservative and restricted themselves to just acquiring and borrowing literature. As associated activity was a new thing among Estonians, there were no definite common names for the reading associations' activities in the 19th century. They were called various names: a reading circle, a reading association, a reading society, a library, a reading table. The activities of the reading associations, the libraries, the publishers and the printers, as well as the book trade of the times were strongly affected by the censorship and the bureaucratic, sometimes even conflicting laws and regulations of the Russian Empire. Estonian reading associations became free in their activities after the end of the Russian Empire, when national independence was achieved in 1918.

This Thesis used its research literature and source materials to answer the following question: why is there little research of Estonian reading associations of the 19th century, why are there so few archive materials, what were the influences on Estonian reading associations, and what was the influence of the reading associations themselves on Estonian reading culture? Research starts from a general view, with a description of the overall political background, an overview of the shaping of reading habits and of its shapers, and the development of general associated activities, thus moving layer by layer until the core of the research focus i.e. the reading associations.

145 **INTELLIGENZBLATT** 146
 der **ALLGEM. LITERATUR-ZEITUNG**
 Numero 19.

Sonnabends den 12ten Februar 1791.

LITERARISCHE NACHRICHTEN.

I. Todesfälle.

Lüneburg. Den 9ten Jun. 1791 starb der seiner Rechtschaffenheit wegen von Allen geliebte Rath und Professor, Hr. Johann Friedrich Dugler, im 77 Jahre seines sehr thätigen und verdienstvollen Lebens. Er ward geboren den 17 Jul. 1714 in Weuelurg, einem Dorfe in der Herrschaft Taurenburg, wo sein Vater Prediger war. Vom akademischen Gymnasium zu Weiffels, wo er als Professor stand, wurde er 1746 als Rath und Inspector an die hiesige Rittersakademie gerufen, an welcher er bis 1787 mit vielem Fleiße gearbeitet, und zur Bildung vieler noch lebenden Männer in mehreren Ständen beygetragen hat. In diesem Jahre dankte er ab, weil ihn ein unheilbarer Starr zur Verwaltung seines Amts unfähig machte. Unser vortrefflicher Landtschaftsdirector von Bilow liefs dem würdigen Mann sein ganzes Gehalt zur Pension. Im Zustande seiner Blindheit war er noch immer geschäftig; er liefs sich entweder vorlesen, oder gab Privatunterricht. Sein Leben hat er selbst beschrieben, welches vielleicht gedruckt werden wird. Auch hat er sich selbst ein Leichengedicht gemacht, welches jetzt unter der Presse ist.

II. Vermischte Nachrichten.

Erinnerung.

Bey der rühmlichen Unpartheylichkeit der Herren Unternehmer und Herausgeber der Allgemeinen Literatur-Zeitung, den Schriftstellern unsers Vaterlands in ihrem Intelligenzblatt einen Platz zur Vertheidigung ihrer literarischen Arbeiten gegen unbillige Kritiken anzuweisen, war nichts begreiflicher als die Voraussetzung von ihrer Seite: dafs es dem Gefühl der sämtlichen Mitbürger unsrer Gelehrtenrepublik unmöglich seyn würde, gewisse Schranken zu übertreten, welche die guten Sitten und die Achtung, die jeder sich selbst schuldig ist, allen im voraus gesteckt haben müsten. Der Erfolg hat gleichwohl gezeigt, dafs die Herren Unternehmer und Herausgeber der A. L. Z., indem sie sich verbindlich machten, die Einfendungen, für welche man die Zahlung leistete, ohne Weigerung einzurücken, sich versemmentlich in der unangenehmen Nothwendigkeit befanden haben, auch solche Aufsätze dem Druck zu übergeben, deren Inhalt nicht blofs ungeeignet und aus einem

beklagenswürdigen Mangel an Selbstgefühl geflossen; sondern eigentlich unästhetisch, ehrenrührig und mit persönlichen Schmähdungen verunstaltet, mithin von keiner guten Policey zu dulden und der strengen Ahndung der Gesetze unterworfen ist.

Manchem, der sich lieber an den Mängeln und Kränkungen anderer weidet, als eigene Vervollkommnung sucht, mag jeder Mißbrauch der Publicität unterhaltend scheinen; allein es bleibt darum nicht weniger Pflicht gegen das Publicum, das Unsichtliche dieses Mißbrauchs, zumal bey einer Anstalt, deren Werth für die deutsche Literatur übrigens unverkennbar ist, mit der Mißbilligung, die er von allen Redlichen verdient, in Erinnerung zu bringen und die Herren Herausgeber und Unternehmer der A. L. Z. anzufordern, den Unbescheidenen jene verkannte Gränze, die auch von ihnen nicht überschritten werden darf, nun wirklich vorzuzeichnen.

Bey der nähern Erklärung, welche das Publicum auf die gegenwärtige Erinnerung von der A. L. Zeitungsdirection erwarten darf, würde folglich darauf Rücksicht zu nehmen seyn:

1. Dafs kein Mißbrauch die Pressfreyheit entheilige, welche wohldenkende Fürsten der deutschen Literatur zwar verliehen haben, aber zur Verhütung des daraus entstehenden Nachtheils ihr auch wieder entziehen könnten;
2. Dafs auf alle Weise fernerhin das Aergerniß vermieden werde, welches erhitzte Schriftsteller geben, indem sie einander die grobsten Beleidigungen zufügen und einer des andern guten Namen öffentlich zu schänden trachten, — ein Aergerniß, welches auf die allgemeine Sittlichkeit der Nation den verderblichsten Einfluß hat, und nicht wenig zu der verächtlichen Meynung beyträgt, welche man in fremden Ländern von unsern Gelehrten hegt;
3. Dafs folglich, obgleich die Publicität der einzige Zügel ist, den man einer gewissen Klasse von übelgesinnten Menschen anlegen kann, deren Vergehungen oft von der Art sind, dafs sie ohne Beeinträchtigung der bürgerlichen Freyheit nicht vor Gericht gezogen werden können — dem allgemeinen Besten der deutschen Literatur gleichwohl solche einzelne Fälle nicht im Wege stehen dürfen, und in Absicht auf Beschuldigungen, die zu weitläufigen Streitigkeiten führen, die Gränze allemal eher mit allzugewissenhaft-

„Intelligenzblatt der Allgemeine Literatur- Zeitung“ nr 19 - 1791.
 18. sajandi baltisaksa lugemisseltsides populaarseim ajaleht.
 WPA-217-1 ; 2365-R [Wilholmi Raamatukogu (WAB)]

Teadaandmine.

Meie armsa Ma-rahvale, kes minno wõlgaantud „Pühhapäwade ning suurte Pühhade Epistli-juttused,“ weel ehl ennestele sowiwad, annan teada, et jouan ramato ostmist sest sadik neile kergitada nenda, et ilma pokimatta, 50 koppikat hõbbe rahha tül, Peetri kirriko moisast woitwad sada, ja kes neid 10 tülki ilmapokimatta korruga wõttab, ei pea nende eest ennam, kui 4 rubla hõbbedat maksma. Peetris, Heinaiku 8mal päwal 1844.

K. M. Henning,

Zerwama Praos ja Peetri-kirikokonna Öppetaja.

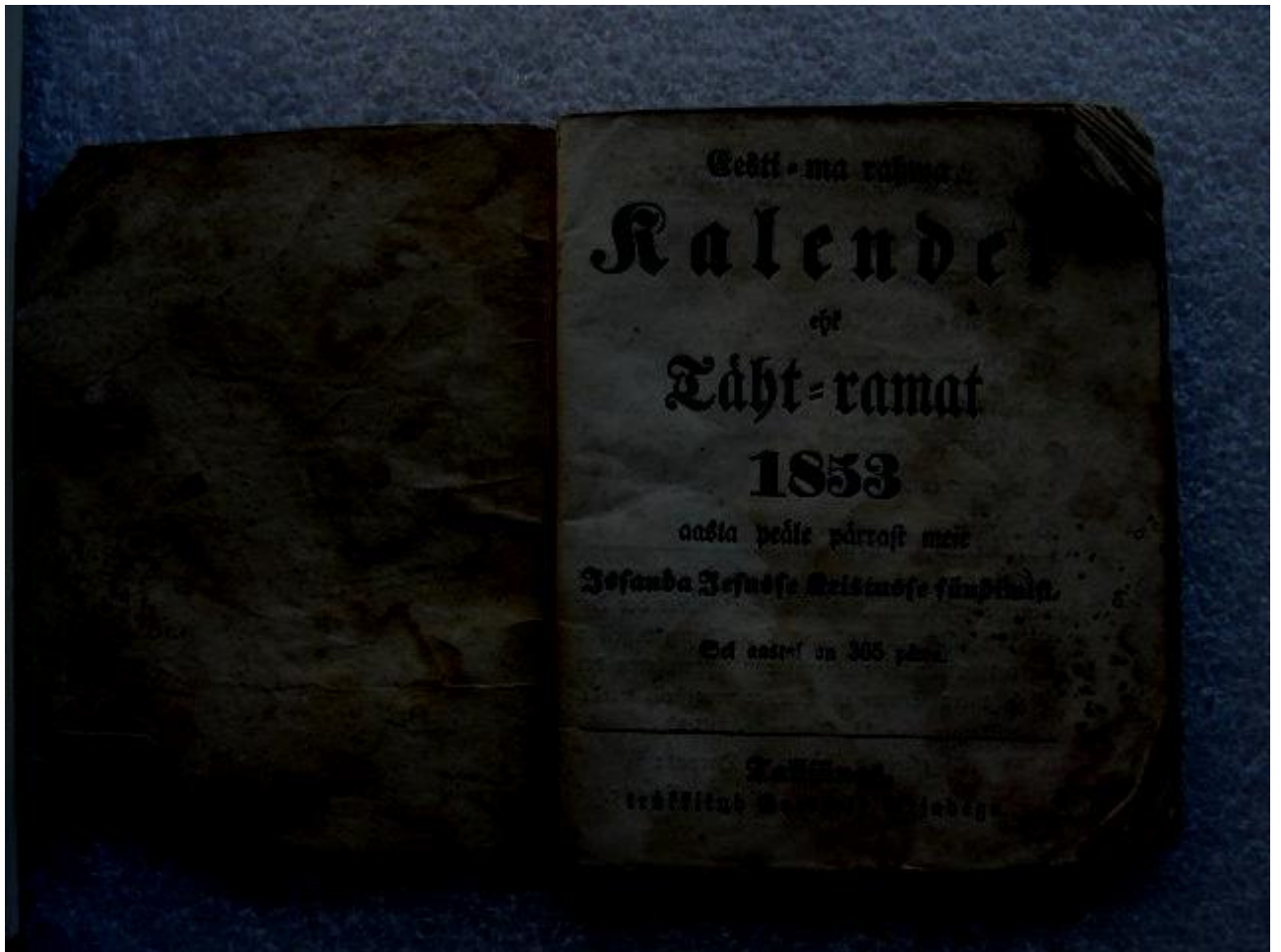
Jan 17. 1844

„Teadaandmine”

Carl Matthias Henningu (1774-1856) teose "Pühhapäwade ning suurte Pühhade Epistli-jutlused." 1844. aasta tellimisteatis.

Pastoritele ja kooliõpetajatele saadeti raamatute autoritelt või kirjastustelt uudiskirjanduse reklaame, kes uudiskirjanduse teabe rahavale edasi kuulutasid.

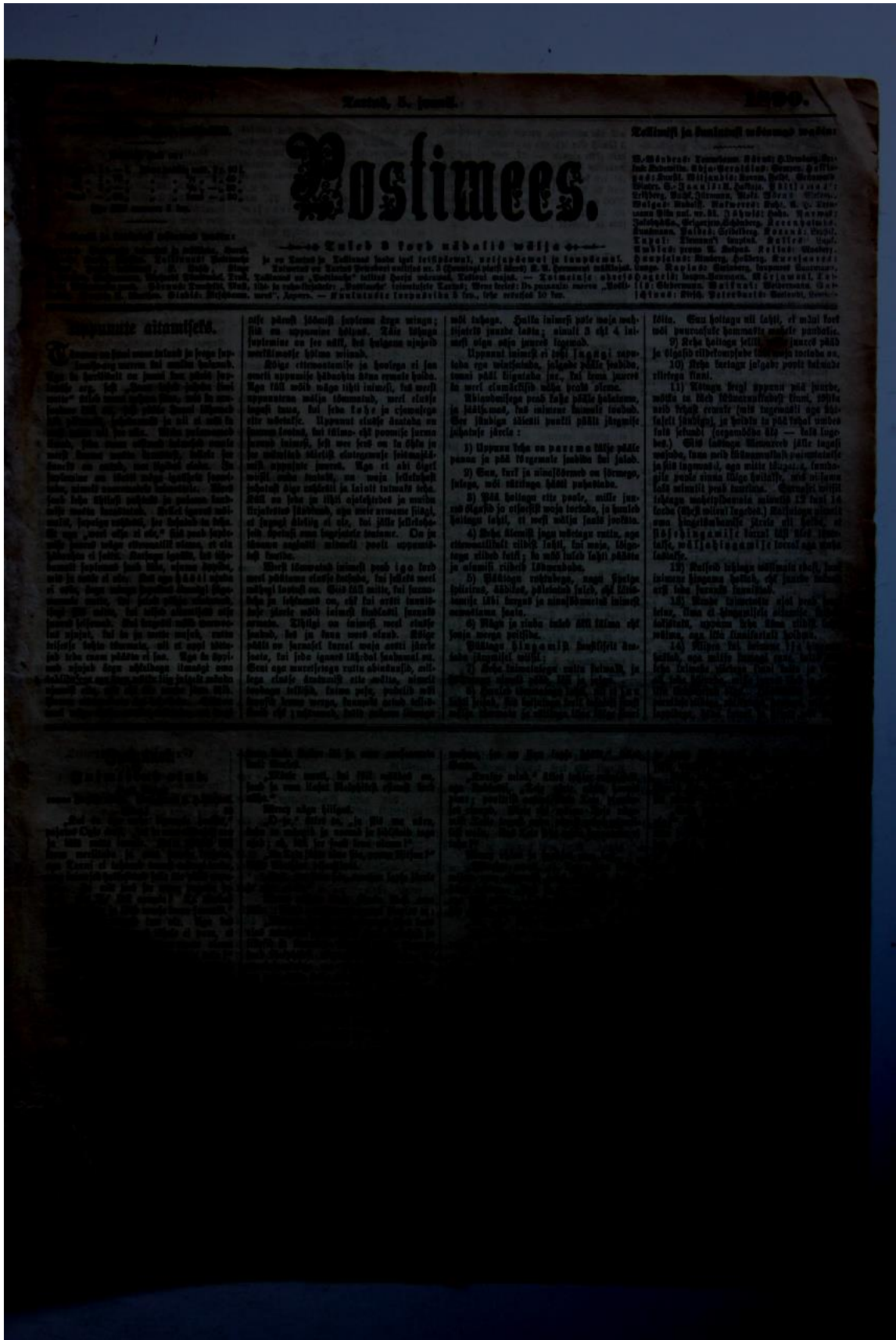
WAG-59 ; 1249-R [Wilholmi Raamatukogu (WAB)]

„Eesti- ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat” 1853

Kalendrid olid kõige enam nõutav raamatukaup maarahva seas.

WAB-I-R - EST: 90 ; 4309-1 [Wilholmi Raamatukogu (WAB)]

„Postimees”

Maarahva enimloetud ajaleht, milles kirjutati teateid seltside ja raamatu kohta.

WPA-209-I ; 1131-R [Wilholmi Raamatukogu (WAB)]

Uue-Wõidu Lugeseringi põhjuskiri.

Lugeseringi eesmärk, tegewus ja õigused.

§ 1. Uue-Wõidu Lugeseringil, mis igast politilistest erakonnast väljaspool seisab, on eesmärgiks oma liikmete waimlist ja kõlblist elu edendada.

§ 2. Oma eesmärgi kättesaamiseks awab Lugesering raamatukogusid ja lugemisetubasid, paneb walitsuse loaga üleüldis hariduslisi ja eriteaduslisi kursusi, ettelugemisi, muusikalisi ja kirjanduslisi õhtuid, kontsertisi ja näitemängusi toime.

§ 3. Lugeseringi tegewuse piirkond on Uue-Wõidu wald, Wiljandi kreisis.

§ 4. Uue-Wõidu Lugeseringil, nagu õiguslikul isikul, on õigus liikumat ja liikumata warandust omandada ja käest ära anda. Seltsil on oma pitsar pealkirjaga: „Uue-Wõidu Lugesering Wiljandi kreisis, Liivi kubermangus.“

Lugeseringi koosseis, tema liikmete õigused ja kohused.

§ 5. Lugeseringi liikmeteks wõiwad olla kõik kellel üleüldise seaduse järele õigus on seltsi liikmeks olla, sugu, seisuse ja usu peale waatamata, kes seltsi sihtidele kaasa tunnewad ja kes põhjuskirjas määratud liikmemaksu seltsi kassasse ära on maksnud.

§ 6. Liikmeid wõtab seltsi eestseisus wastu, s. o. isikud, kes soowivad Lugeseringi liikmeteks astuda, awaldawad oma soowi suusõnal ehk kirjalikult seltsi eestseisusele ja saawad liikmeteks arwatud sellest päewast, millal nad liikmemaksu ära on maksnud.

§ 7. Lugeseringist lahkunuks arwatakse: a) liige, kes kuu kuu jooksul liikmemaksu ei ole ära fasanud, b) liige, kes kirjalikult oma wäljaastumisest on teatanud

Statuten
des Lesevereins Dorpatischer Gymnasisten.

- § 1. Der Zweck des Vereins ist I) das Lesen dramatischer Werke II) Vorträge
- § 2. Der protektor des Vereins ist jedesmal ein Lehrer.
- § 3. Der Vorstand des Vereins besteht aus
I) dem praeses, der primaner oder selectaner sein muss II) dem ^{Vice praeses} schriftföhrer und bibliothekar, der den praeses ^{publico} vertritt III) dem Kassierer u. IV) dem Schriftföhrer *cor. Sr. Föhrer*
Anm: zwei dieser aemter dürfen nicht in einer hand vereinigt werden.
- § 4. Der Verein besteht aus a) activen mitgliedern, die in stimmberichtigte und nicht stimmberichtigte zerfallen und b) passiven mitgliedern.
- § 5. Activa mitglieder können nur secundaner, primaner und selectaner der gymnasiums und der privatnabenschule werden; die mitglieder aus der privatnabenschule können wohl stimmberichtigte werden, nicht aber die in § 3 genannten aemter bekleidend.
- § 6. Passive mitglied kann jeder gymnasist und schüler der privatnabenschule werden.
- § 7. In Abende finden jedes Donnerstag von 8-10

Tartu Saksa Gümnaasiumi Lugemisseltsi „Leseverein Dorpatischer Gymnasisten“ põhikiri 1882. EAA.622.1.124

